

ISMERTETÉSEK

Beluszky Pál: *Magyarország településföldrajza. Általános rész.* Dialóg Campus Kiadó, Területi és Települési Kutatások, 13. kötet, Budapest–Pécs, 1999, 584 oldal.

Jelentős összegző művet készített Beluszky Pál, a magyar társadalomföldrajz kiemelkedő alakja. A kötet egyértelmű állásfoglalás a tér és az idő mesterkélt szétválasztása ellen. A szerző ugyan mentegetőzik, hogy a matematikai földrajz, a regionális modellek korában kronologikus sorrendet használ egy földrajzkiadványban, ám amikor ő koptatta az egyetem padjait, a történelem és a földrajz – a tudomány és a diákok szerencséjére – még kéz a kézben járt a honi felsőoktatásban. (Franciaországban ma sem lehet valaki földrajztanár anélkül, hogy történelemtanár ne lenne és fordítva.) Beluszky könyve ilyen értelemben hagyományörző és ízig-vérig „településföldrajzos”. Ezt jelzi az is, hogy írását nem budapesti, hanem Budapest-Víziváros-i otthonából ajánlja a kutatók, a hallgatók és a „művelt nagyközönség” figyelmébe.

A kézikönyvnek szánt mű mindhárom célközönség figyelmét megérdemli, és – merem állítani – le is köti. Az első két részben a szerző mesélő stílusa – a nagy tudású emberek könnyedsége –, finom humora szövi át és emeli magasabb régiókba a „földhözragadt” tényanyagot. A világos, jól felépített gondolatmenetekben értelmet nyernek az esetlegesnek tűnő kapcsolatok, feltárnak az összefüggések, például a politika és a természeti környezet, a tulajdonviszonyok és a gazdálkodás módja, a tanyásodás és a határhasználat között. A térképek, ábrák és egyéb illusztrációk, a magvas vagy színes idézetek, az olyan kifejezések, mint „az állatok enyhelyei”, „a Hegyalja felemelkedése és tündöklése”, „a megfelelően téres utca”, vagy hogy „hiányzott az alföldi városokból a belső tűz” megragadják a képzeletet. Földrajzusként Beluszky kiigazítja a történészek tendenciózus túlzásait, és mint történész a folyamatra, az átalakulásra irányítja a geográfus figyelmét.

A szerző tudatosan törekszik a tudás hatékony átadására. A fejezetek élén álló rövid és tömör megállapítások a tájolást segítik, az összegzések pedig az új ismeretek helyzetét, tárolását. Az olvasó kényelméért és annak érdekében, hogy az egyes szakaszok külön-külön is világosak és élvezhetők legyenek, Beluszky vállalja, hogy felidézi, ami az előzményekből már kiderült, illetve megelölegezi, ami a későbbiekben kerül sorra. A vissza- és előre utalások egyúttal hangsúlyozzák a folyamatot, és szorosan összefogják a terjedelmes anyagot. A körültekintő ismeretterjesztés szándékát mutatja az a gondoskodás,

amellyel a kötet elejére tájékoztató térképeket, a függelékben pedig tíz – önmagában is ragyogó – gyöngyszemből álló füzért helyezett el. Ezek az „esettanulmányok” egy-egy elméleti, történelmi, regionális vagy módszertani szempontból fontos témát emelnek ki, remekül kiegészítve a törzsanyagot, és mintegy felkínálva a hallgatónak a lehetőséget a további elmélyülésre, kutatásra. Földrajzi- és helynévmutató is segíti – sajnos nem hibátlanul – a tájékozódást, ám a személynév- és tárgymutató hiányzik. Ezekre különösen azért lett volna szükség, mert az irodalom – egyébként követendő példaként – fejezetenként csoportosítva szerepel. Más tekintetben is gondosabb szerkesztést és kivitelte érdemelt volna a mű. Elemi hiba, hogy a tartalomjegyzékben feltüntetett oldalszámok használhatatlanok, és súlyosbító körülmény, hogy kézikönyvről van szó. Sok az alig olvasható térkép (sajnos a tájékoztató térképek is ide tartoznak), előfordul következtelen fejezetszámozás, illetve betűtípus-használat (lásd várostípusok-falutípusok), és az sem válik a szakkönyvsorozat dicséretére, hogy már néhány kézbevétele után meglazult a kötés.

Térjünk át azonban a tartalmi kérdésekre: miről szól a mű? A magyar településállomány küzdelmes történetét meséli el a honfoglalástól napjainkig, rendszerezetten, következetes horizontális és vertikális tagolásban. A történet három nagy részből tevődik össze.

Az első közel ezer évet fog át (896–1848), száz oldalon, röviden és velősen. Ezen belül a 896–1526 közötti időszak a Kárpát-medencében való „megtelepedés” körülményeiről, a „Kelethez” vagy a „Nyugathoz” való csatlakozás dilemmájáról, a városodás és a városiasodás „nyugatis” és „keleties” jegyeiről, a városfal sokoldalú jelentőségéről, a „Nyugat”-hoz való felzárkózás esélyeiről és sikereiről szól. A szerző a későbbi időszakok tárgyalásánál is kitekint az ország határain túlra, kellő távlatot adva a hazai folyamatoknak. A következő, „A településállomány helyzetének alakulása 1526–1688 között” című alfejezet például ezzel indít: „A címben megadott évszámok azt sugallják, hogy az oszmán birodalom előrenyomulása nyitott új korszakot a magyarországi településtörténetben. Pedig abban, hogy a „Nyugathoz” való felzárkózás folyamata torzó maradt, több ok játszott közre. Mindenekelőtt Európa gazdaságának regionális átrendeződése, súlypontjának fokozatos áthelyeződése Észak-Itáliából (s általában a Mediterráneumból) „Atlanti Európába” ...” (37. oldal). A királyi Magyarország és Erdély városi és falusi viszonyainak áttekintését a hódoltság területén lejátszódott településfejlődés részletesebb taglalása követi. Ha az Alföld társadalma, sajátos viszonyai kerülnek szóba, Beluszky megtáltosodik. Szerencsénkre nem rejti véka alá, hogy ebben a témában kiváltképp otthonosan mozog, és rengeteg a mondanivalója. Úgy írja le az alföldi mezővárosok kialakulását és jellemzőit, hogy azt örökre – de a téma következő érintéséig feltétlenül – az emlékezetünkbe véssük. Az első rész záró fejezete a „Településfejlődés a török kiűzése és a polgári forradalom között” elosztatja a korszakban járhatlan olvasó esetleges illúzióit: „A másfél évtizeden át tartó felszabadító

hadjáratok betetőzték a hódoltság korának *pusztításait*. Jónéhány, addig minden vihart átvészoló *település ... elnéptelenedett...* A népesség pusztulásának méreteiről eltérően vélekednek a korszak kutatói. ... Még nehezebb megvonni a hódoltság korának *vagyoni mérlegét*, az ország s polgárai vagyoni veszteségét ... A 18. század *az újjáépítés százada*. Ennek leglátványosabb eredménye – és feltétele! – az elnéptelenedett területek újratelepítése volt.” (75–80. oldal). Merenghetnénk a jelenkorral vonható párhuzam lehetőségén, de nem tesszük, mert a következő oldalakon újabb lehetőség kínálkozik arra, hogy elmerüljünk az alföldi problematikát, a mezővárosok sorsának sajátos alakulását és a tanyák keletkezését vizsgáló – lassan önállósuló – tudomány rejtelseiben. A tengersík vidék után futólagos látogatást teszünk a dunántúli és a felvidéki városokban és a falvakban.

A második rész „A településállomány formálódása a polgári korszakban” az abszolutizmus és a dualizmus emberöltőnyi (1849–1918) időszakát viszonylag bőven, a két világháború közötti éveket röviden tárgyalja. Az arányokat indokoltan érezzük. A településfejlődés polgári forradalmat követő politikai, gazdasági és népesedési feltételeinek áttekintése után (amelyben kiemelkedő szerepet kap a vasút) a századfordulóra kialakult városhálózat taglalása kerül a középpontba. Beluszky megmutatja termékeny munkássága másik szívesen művelt területét, méri a városok fejlettségét, szenvedélyesen rangsorol és csoportosít. Felidézi Keleti Károlynak az 1869. évi népszámlálás adatai alapján tett kísérletét a városfejlettség mérésére, majd bemutatja a saját módszerével kapott eredményeket. „Jelen sorok írója a századforduló hierarchiájának feltárására ún. „feltárazó módszert” alkalmazott. ... Felfogása szerint a városok hierarchikus rangját a *városi alapfunkciók* („központi helyi” funkciók) *menyisége és sokfélesége*, az egyes településekben előforduló városi alapfunkciókat pedig a tágran értelmezett szolgáltatások hierarchiájának felsőbb szintjein elhelyezkedő szerepkörök, intézmények testesítik meg (tehát pl. az oktatás terén a közép- és főiskolák, egyetemek, a szakoktatás stb.). A települések hierarchikus rangja elsősorban a városi (alap)funkciók differenciáltságát, az ellátott feladatok szintjét, az ellátott szerepkör „gyakorosságát” fejezi ki (a magasabb hierarchikus szintű egyetem ritkábban fordul elő, mint a középiskola). A kiválasztott városi szerepköröket (intézményeket) előfordulás-gyakoriságuk alapján rangsoroltuk. A különböző intézmények összemérhetőségét az ún. „diszperziós érték” (előfordulás-gyakoriság) tette lehetővé; annak figyelembevételével, hogy adott településállományon belül hány település rendelkezik valamelyik intézménnyel. Minél ritkábban fordul elő valamely indikátor, annál magasabb hierarchikus szintet jelöl.” (154. oldal). Az így kapott eredményekből merített megállapítások közül kettőt emelünk ki:

„... a városiasodási mutató kiugróan magas alföldi értékei figyelmeztetnek: nem lehet az Alföld városhálózatát sommásan elmaradottnak ítélni, az Alföldet falusi tájként kezelni; sőt; az Alföld településhálózata sajátos urbanizálódás

lehetőségét hordozta, még a századfordulón is.” (158. oldal). A másik: „A századforduló magyarországi városhálózatának szemrevétele egyértelműen arra utal, hogy annak kiépülése-átformálódása számottevő mértékben „külső tényezők”, államhatalmi beavatkozások eredménye. E „beavatkozás” leghatékonyabb eszköze az államigazgatási, közigazgatási funkciók letelepítése volt.” (159. oldal). A városok hierarchiájának felépítését a piramis csúcsán álló Budapest, a regionális centrumok, a funkcionális és a komplex várostípusok, majd a faluállomány bemutatása követi. Külön alfejezetet szán a szerző annak érzékeltetésére, hogyan sínylette meg a településhálózat a trianoni határmegvonás után kialakult helyzetet.

A harmadik rész „A magyarországi településállomány mai állapota” kerekén ötven évről szól. A szerző önkritikusan állapítja meg, hogy „az egyes témakörök kidolgozottsága egyenetlen; különösen hiányos a településhálózat legszorosabb értelemben vett *jelen* állapotának leírása-elemzése; pl. a településtípusok meghatározása többnyire az 1990 előtti, vagy az 1990. évi adatok, ill. ismeretek alapján történt; a pillanatnyi helyzetről, különösen annak területi-táji vonatkozásairól csak elnagyolt képet adhattunk.” (10. oldal). Az egyenetlenségek a recenzens számára is feltűntek, ami pedig a legutóbbi évek településföldrajzát illeti, úgy véli, az meghagyható lett volna egy következő kötet, s egyben az elmélyültebb elemzése javára. A „szocializmus” településföldrajzát Beluszky-nál jobban senki sem tudná megírni, a rendszerváltással kezdődött új fejezet értelmezése és értékelése viszont még érlelődhetne.

A mai állapot leírása a kötetben bő teret – háromszáz oldalt – kapott, amelynek szerkezete a korábbiaknál bonyolultabb. Áll egy viszonylag rövid kronologikus fejezetből, amelyet a szűkebb értelemben vett mai állapot sokoldalú leírása követ.

A történeti fejezet öt időszakot különböztet meg: a második világháborút követő évek (1945–1948); a szocializmus első „hosszú évtizede” (1948–1960/1963); a településhálózat formálódásának feltételei 1961–1974/1979 és 1975–1989 között, illetve 1990 után. Itt is érvényesül az elbeszélő stílus, ugyanakkor a „mese” fonalának szigorú kézen tartása, a lényeg kiemelése. A „koalíciós évek” időszakából a földosztás és az újjáépítési terv sokrétű hatásáról, a „szocialista” korszakból az ideológiai váltásról, a hadigazdálkodás jellemzőiről, a mezőgazdaság (falvak), az infrastruktúra és az emberi erőforrások feléléséről, a hatalmi koncentrációról, a társadalom amorffá válásáról, majd a piaci elemek gazdaságba csempészéséről esik többek között szó. A századfordulón tapasztaltakhoz hasonlóan az öntörvényű belső fejlődés hiánya jellemzi a településeket: „A területfejlesztés (fejlődés) *külső tényezők* függvényévé vált. Az újracsztási rendszerben elfoglalt pozíció, az egyes ágazatok fejlesztésének központi szabályozása, az ugyancsak központilag készített és elfogadott terület- és településhálózat-fejlesztési tervek előírásai határozták meg egy-egy térség, településfejlődési lehetőségeit. E szisztémából kimaradt a helyi erőforrások hatása, a helyi jövedelemtermelő-képesség, innovációs készség, a helyi társadalmak törekvései, a „sza-

bad verseny” a fejlesztési forrásokért és így tovább.” (216. oldal). Az 1990 után megváltozott feltételeket Beluszky a következőképpen csoportosítja: társadalmi feltételek (tömeges elszegényedés); gazdasági feltételek (recesszió, a piacgazdaság kiépülése); közigazgatási feltételek (önkormányzati törvény); terület- és településfejlesztési feltételek (1996. évi XXI. törvény, Területfejlesztési koncepció) és demográfiai feltételek (népességcsökkenés, öregedés).

A magyarországi településállomány mai állapotát bemutató harmadik rész második (hosszú) fejezete különböző rendszerekben tárgyalja a Magyarország településföldrajzát. Az első a – némiképp hevenyészett – regionális megközelítés. Szó van két- és háromsztatú modellről, megyékről és kistérségekről/kisrégiókról, fejlettségi szint szerinti zónákról. Ez utóbbi szerint Beluszky három nagy térséget különböztet meg: I. Északnyugat-Magyarország és a budapesti agglomeráció régiója; II. Északkelet-Magyarország és III. Dél-Magyarország. Ezeket a következőképpen tagolja: I. Budapest és agglomerációja, Balaton környéke, Bécs–Budapest tengely; II. Észak-Magyarország és Észak-Alföld; III. Dél-Dunántúl és Dél-Alföld. A régiók és alrégiók ismertetése után maradt hiányérzetünket nem módosítja az 1960-as évekkel kezdődő három évtized településfejlődés szempontjából történő jellemzése (281–284. oldal), ami mintha figyelmetlenségből került volna a regionális tagolódást tárgyaló szakasz végére.

A következő húsz oldal a települések számát, sűrűségét és nagyságrendjét jellemzi, mintegy bevezetéképpen az egyes településtípusok részletesebb leírásához. Magyarország városainak bemutatása előtt az urbanizálódás, a városodás folyamatával és a magyarországi városok hierarchiájával ismerteti meg a szerző az olvasót. A századforduló városaira is alkalmazott „leltározó módszer” segítségével napjaink városhierarchiájának vizsgálatakor Beluszky „174 mutató meglétét vagy hiányát regisztrálta városenként. ... A kategóriák számát előző vizsgálataink alapján, tapasztalati úton határoztuk meg. Budapesttel nem számolva az alábbi szintek kerültek meghatározásra:

I. Regionális központok; jellegzetes intézményeik: MTA területi bizottságai, egyetemek ...

II. Megyeközpont intézmények; pl.: megyei bíróság, megyei földhivatal, cégbíróság, ...

III. "Középvárosi intézmények; pl.: onkológiai gondozóintézet, kórházak ... osztályai, ...

IV. Kisvárosi intézmények; pl.: városi bíróság, rendőrkapitányság, földhivatal, közjegyző, ...

V. További városi jellegű intézmények; pl.: munkaügyi kirendeltség, középiskola, ügyvéd, ...” (315–316. oldal).

A városhierarchia egyes szintjeihez tartozó városok bemutatását a hozzájuk tartozó vonzáskörzetek, majd a városok dinamikai típusainak (nem túl izgalmas) leírása követi. Kellemeesebb olvasmány a városok funkciócsoportok (köz-

ponti, ipari, agrár, közlekedési, üdülési-idegenforgalmi és lakófunkció), illetve komplex jellemzők (funkció, hierarchia, lélekszám, várostörténeti jellegzetességek és dinamika) szerinti osztályozása és ismertetése. A legkidolgozottabb a Budapestről alkotott kép. Adódik ez a főváros fontosságát, vitathatatlan elsőbbségét kiemelő súlyozásból, de Beluszky szakmai érdeklődéséből és személyes kötődéséből is.

A falvak tipizálásához használt faktor- és klaszteranalízis bemutatása (435–436. oldal) arra int, hogy az elvont matematikai-statisztikai módszerek sem (teljesen) idegenek a szerző számára.

„A tipizálás során a következő nyolc tényezőcsoport adatait használtuk:

1. *A falvak természeti környezete (...).*
2. *A falvak helye a településszerkezetben (...).*
3. *A falvak gazdasági szerepköre (...).*
4. *A falvak alapfokú szolgáltató szerepkörének kiépültsége (...).*
5. A településfejlődés üteme (...).
6. A falvak forgalmi helyzete (...).
7. Lakásfelszereltség (...).
8. A községek általános fejlettsége.”

„A klaszteranalízis során nyert 25 klaszterből végül 7 falutípust alakítottunk ki. Ezen falutípusok a „kései” szocializmusban kialakult falusi (település) viszonyok leírására alkalmasak.” (434–435. oldal).

A kötet három záró fejezete a települések sajátos együtteseit tárgyalja. Az első a tanyás településrendszer helyzetének alakulásáról szól a második világháború után, a második a magyarországi településegységekről. A településhálózati régiókról szóló zárófejezet enyhíti azt a hiányérzetet, amelyet a településfejlődés regionális keretei taglalásánál érzett a recenzens.

A mai állapot leírása az első két fejezetnél kevésbé olvasmányos. Itt inkább a kutatási eredmények sokoldalú bemutatásának szándéka dominál, mintsem a figyelem ébren tartásáé. A szakember számára kétségtelenül rendkívül értékes információ tananyagnak nehézkes.

Összefoglalásul annak az elégedett örömnök szeretnénk hangot adni, hogy ez a kötet napvilágot látott. A kiadó remélhetőleg érdemesnek találja arra, hogy javított változatát is megjelentesse. Az anyag feltétlenül megérdemli. Várjuk továbbá az Előszóban beharangozott következő kötetet, amely a településállomány regionális sajátosságait fogja elemezni.

Daróczi Etelka

Monográfiák és tanulmánygyűjtemények a történeti földrajz köréből.

A történettudomány és a földrajztudomány határvidékén mozgó történeti földrajz a XX. század utolsó harmadának Magyarországon kétséget kizáróan több impulzust kapott a geográfia irányából. Ezen állítás érvényességét kívánjuk igazolni az alábbi könyvismertetésekkel. Az ismertetések egy része a szakma által jól ismert és több kiadás során tankönyvvé nemesedett mű¹ esetén nyilvánvalóan megkésett, ezért nem is követhetjük a klasszikus recenziók jól kitaposott ösvényeit. Ehelyett inkább a tárgyalt témákkal, és azok szerkezeti elrendezésével kapcsolatos általános észrevételeinket szeretnénk megosztani az Olvasóval, kiterjesztve ezt a megközelítési módot a később megjelent könyvekre is.

Földrajztanárok (és remélhetőleg történelemtanárok) nemzedéke nőtt fel Frisnyák Sándor „*Magyarország történeti földrajza*” című, fentebb beharangozott művén. A nyíregyházi földrajzprofesszor évtizedes iskolateremtő munkájának eredményeképp jelent meg ez az ok-okozati összefüggéseket feltáró és egyfajta szintézisre törő tankönyv. Ehhez hasonlatos igényű próbálkozásról azóta sincsenek információink Magyarországon, tehát az egyediségénél fogva nagyszerű könyvet vehetünk a kezünkbe. A szerző talán sugallta a tipográfusnak, hogy a könyv borítóján a történeti Magyarország keretébe illessze bele a mai Magyarországot, utalva a monográfia legnagyobb hiányosságára, nevezetesen, hogy a mai ország területére szorítkozva nem lehet hitelesen összefoglalni múltunk történeti-demográfiai összefüggéseit. Hiányérzetet támaszt az olvasóban az, hogy a Kárpát-medence magyarok előtti történelmének tárgyalása meglehetősen hézagos és nincs szó a magyarok bejövetele körüli interetnikus kapcsolatokról. Az eredeti természeti táj részletes bemutatása azt a tévképzetet ébresztheti az olvasóban, hogy a kultúrtáj formálódása a honfoglaló magyarok idejövetelével vette kezdetét. Kétségtelen, hogy a Kárpát-medence történeti földrajza nem a magyarok megjelenésével kezdődött, és a honfoglalás előtti időszak viszonyai még feltárára és megírásra várnak. A könyv a második világháborúval záródik, mely kétségtelenül korszakhatárnak tekinthető, azonban kérdésként vethető fel, hogy eltelt-e már elegendő idő ahhoz, hogy legalább 1956-ig vagy 1967-ig ki lehessen terjeszteni a záró időszakot? A mű érdemeit elismerve a továbbiakban két apróbb megjegyzést szeretnénk tenni. Az első a „Magyarország bányáipara és kohászata (az államalapítástól a 16. század közepéig)” című fejezettel kapcsolatos. Megítélésünk szerint az e témának szánt terjedelem a korai és virágzó feudalizmus idején a valós jelentőségén, gazdasági súlyán messze túlmutat, ugyanakkor a korszak uralkodó gazdasági ágáról, annak térszerveződési típusairól kevés szó esik. A második megjegyzésünk az,

¹ Frisnyák Sándor: *Magyarország történeti földrajza*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995, 3. kiadás, 213 old.

hogy talán túlzás az 1541 előtti Magyar Királyságot egységes nemzetgazdaságnak tekinteni. (Vélhetően egy később keletkezett fogalom visszavetítéséről, helytelen használatáról van szó.) Sokkal valószínűbb, hogy akkoriban a lokális és regionális szerveződések domináltak, és az egységes nemzetgazdaság a tőkés fejlődés korának terméke.

Talán a tankönyv újabb és újabb kiadásain felbuzdulva, talán a szerző igényességéből és egy könyv befejezhetetlenségéből adódóan 1996-ban, a millicentenáriumi alkalmából konferenciát szerveztek Nyíregyházán „*A Kárpát-medence történeti földrajza*” témakörében. A hazai szerzők kiegészültek határon túli magyar előadókkal, és új kutatások eredményei is megjelentek.² Példa gyanánt megemlíthetők az éghajlatváltozásokkal, az etnikai térszerkezet módosulásaival, a történeti régiókkal, a történeti kultúrföldrajzzal, a közigazgatás történeti földrajzával kapcsolatos előadások. Ezek mellett még sok színes és érdekes eredmény is publikálásra került, melyeknek következtetései hasznosak lehetnek a szintézisre törekvő elme számára. A konferencia sikeressége ellenére nyilvánvalóvá válhatott a rendezők számára, hogy egyetlen rendezvénnyel nem lehet lefedni az összes releváns témakört, és nem lehet kitölteni a meglévő fehér foltokat sem, tehát túl nagy fába vágják a fejszéjüket. A továbblépésre többféle út kínálkozott. Meg lehetett volna hirdetni bizonyos standard történeti földrajzi tárgykörökkel kapcsolatos konferenciákat. Ki lehetett volna emelni bizonyos időszakokat (keresztmetszeteket), melyek során a történészsakma és egyéb tudományok képviselői is nagyobb számban juthattak volna szóhoz. E lehetőségek helyett, tipikusan földrajzos megoldásként az egyes történeti országrészek mélyfuratszerű vizsgálatára került sor. Két évvel az első rendezvény után, 1998-ban „*A Felvidék történeti földrajza*” című konferenciát rendezték meg (mondanunk sem kell, hogy Nyíregyházán) és az elhangzott előadásokat tanulmánykötetben tették közzé.³ A megelőző konferenciához képest sokkal világosabban különültek el egymástól az egyes részterületek. Külön egységet szántak a természetnek, társadalomnak, gazdaságnak, településnek, közlekedés-kereskedelemnek, közigazgatásnak, politikai földrajznak és a tudománytörténeti csemegéknek. A földrajzi tárgykörök bővülésével párhuzamosan ezek is betüremkedtek a történeti földrajzi vizsgálódások közé. A kötetben szereplő témák közül példa gyanánt a vallásföldrajzot említjük meg, továbbá Csüllög Gábor kísérletét, melyben szociálgeográfiai és regionális tudományi kategóriákat igyekszik adaptálni történeti földrajzi keretek közé. Négy évvel az első és két évvel a második rendezvény után 2000-ben „*Az Alföld történeti földrajza*”

² Frisnyák Sándor (szerk.): *A Kárpát-medence történeti földrajza*. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszéke, Nyíregyháza, 1996, 388 old.

³ Frisnyák Sándor (szerk.): *A Felvidék történeti földrajza*. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszéke, Nyíregyháza, 1998, 538 old.

címmel szerveztek konferenciát Nyíregyházán.⁴ Az előadásokat a két éve bevált mederbe terelték, tehát a tájváltozások (természet), társadalom, gazdaság, település és tudománytörténet tárgyköröket különítették el. Közlekedésföldrajzi témák is voltak a gazdaság szekcióban, viszont közigazgatási-, politikai-, és vallásföldrajzi témák elkülönülten nem szerepeltek.

Egy rövid statisztikát készítettünk a három tanulmánykötetben szereplő szerzőkről aszerint, hogy ki szerepelt csak egy kötetben, ki írt bármelyik kettőben és kik azok, akik mind a három tanulmánykötetben publikáltak. Eszerint 59 szerző egyszer, 12 szerző kétszer és 9 szerző mind a három alkalommal időt szánt publikációja elkészítésére (formába öntésére). A kilenc eminens kutató-oktató között volt Beluszky Pál professzor, aki 1996-ban „*Változó helyünk Európában*”, 1998-ban „*A Felvidék városhálózata a 20. század elején*”, 2000-ben pedig „*Talányos táj – az Alföld*” című tanulmányaival szolgáltatott szellemi csemegét a szakmai közélet számára. Nem lehetetlen feltételezés, hogy a nyíregyházi konferencia-sorozat is közrejátszott abban, hogy 2001-ben „*A Nagyalföld történeti földrajza*” című monográfiával rukkolt elő.⁵ A könyv erénye, hogy a konferencia-kötetekkel szemben még áttekinteni sem próbálta a teljes történeti földrajzi képet. Valószínűleg belátta, hogy egy szerző számára megvalósíthatatlan ez a vállalkozás. A teljességre törekvés helyett kísérletet tett az alföldi sajátosságok elméleti magyarázatainak summázására és az alföldi településhálózat jellegzetes elemei, a mezővárosok és a tanyak átalakulásainak áttekintésére. A jelenkort is kutató geográfusként témája tárgyalásakor nem állt meg a 19. század végénél, hanem az epilógusokban a 20. század releváns történéseire is igyekszik rámutatni, sőt a könyv utolsó bekezdésében a terepbejáró geográfus erényeit is csillogtatva felveti, hogy a „vízivilág” esetleges visszatérésével az Alföldnek újra lehetősége lesz sajátos fejlődési útja folytatására. Biztos vagyok abban, hogy ha a jelenleg kidolgozás alatt álló Nemzeti Fejlesztési Program készítői megkeresnék a szerzőt, akkor eredeti ötletekkel és javaslatokkal szolgálhatna a jövőbeli sajátos alföldi fejlődési pálya csomópontjaival kapcsolatban.

Most, 2002. november havában nincsenek információink arról, hogy a nyíregyházi konferenciasorozat az eddig megszokott ütemben folytatódna, pedig Erdély, a Délvidék és a Dunántúl sajátos történeti földrajzi viszonyainak feltárása logikus folytatása lehetne az eddigi tevékenységnek. Már csak azért is szükség lenne a konferenciák folytatására, mert azok alkalmat adnának a fiatalabb tudósjelölt nemzedék számára a klasszikusoktól való tanulásra, egymás munkájának megismerésére. Továbbá arra az elengedhetetlen összefogás és

⁴ Frisnyák Sándor (szerk.): *Az Alföld történeti földrajza*. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszéke, Nyíregyháza, 2000, 509 old.

⁵ Beluszky Pál: *A Nagyalföld történeti földrajza*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2001, 274 old.

együttműködés kialakítására, melynek eredményeként csakis team-munkában⁶ születhetne meg a rokon tudományok új eredményeit is beépítő, az idő múltával egyre szükségesebbé váló új történeti földrajzi szintézis.

Illés Sándor

Für Lajos: *Magyar sors a Kárpát-medencében. Népesedésünk évszázadai 896–2000.* Kairosz Kiadó Bp. 2001. 472 o.

A recenziók elején gyakorta szoktak pár mondatos bevezetést írni arról, hogy miről szól az ismertetendő könyv. Nos, őszintén bevallva, egy efféle bevezetés megírása rendkívül nehéz feladat elé állítja a recenzenst. Mert arra a kérdésre, hogy miről szól Für Lajos legújabb könyve, egész egyszerűen nem adható pár mondatos válasz. A könyv alcíme a magyarság népesedéstörténeti monográfiáját ígéri, a tartalomjegyzék pedig – kiváltképp a „Történeti demográfia” címet viselő (egyébként példaértékűen tömör és világos) bevezető fejezet miatt – szintén megerősíthet minket ebbéli hitünkben. A főcím azonban már egy kissé bizonytalanná tesz bennünket. Hiszen a „sors”, kiváltképp a „magyar sors” semmi esetre sem tartozik a történeti demográfia fogalomkészletébe. Persze – félreértés ne essék – a történeti demográfia legitim módon vizsgálhatja egy adott etnikum, így például a magyarok népesedéstörténetét, de abban a pillanatban, amikor már nem trendekről, hanem némileg teátrális módon sorsról vagy valami hasonlóról kezd beszélni, szükségszerűen kilép az adott tudományterület diskurzusából. Az Olvasóhoz címzett előszó egyébként arról tanúskodik, hogy mindezt egy tudatos választás eredményeként is felfoghatjuk: „*A könyvet ... történész írta ... megírására azonban nem szakmai szempontok készítették*”. A következő mondatokban azt is megtudjuk, mit kell értenünk ezeken a nem szakmai szempontokon: „*Nem a céhbelieknek: demográfusoknak és kutató történészeknek készült a könyv ... A nagyközönségnek íródott ... hogy fölmérjék a lesekedő veszélyeket.*” Ebből következően – és ezt még mindig az előszóból idézem – „*a népesedéstörténet síkján (is) megragadható sorsról, sorsunkról kívánt történeti és mai láttelelet készíteni.*”

Mit is jelent mindez? Ahelyett hogy eltévednénk a fent idézett előszó dzsungelében (hiszen igen nehéz bármit is kezdeni az afféle ars poeticákkal,

⁶ A kiváló történész Norman J. G. Pounds „*Európa történeti földrajza*” című monográfiájában (Osiris Kiadó, Budapest, 1997, 532 old.) bevallotta csak bizonyos jellemző vagy fordulópontnak számító időmetszetekben (az athéni demokrácia fénykorában, a Római Császárság hatalmának csúcspontján, Nagy Károly idején, a reneszánsz delelőjén, az ipari forradalom idején, a 20. század elején), csak bizonyos témák (népesség, település, mezőgazdaság, ipar, kereskedelem) felvázolására törekszik. Hozzá kell tennünk, hogy még így sem egyszerű feladat ennyi témakört ekkora időtávon keresztül következetesen tárgyalni.

amelyek a nagyközönség felé a „történész” tekintélyére apellálnak, a céhbeli kritikáit pedig a „népszerűsítő mű” titulussal igyekeznek eleve kivédeni), próbáljuk megérteni értelmezni a szerző koncepcióját. Ehhez először is álljon itt Hayden White egy gondolata a valós (történelmi) szövegek narrativizálásáról. *„Ebben az esetben mit jelenthet az „igaz történet” megtalálása, a „valóságos történet” felfedezése mindazon események mögött, melyek számunkra „történelmi források” kaotikus sorában jelennek meg? Vajon milyen akarat valósul meg, milyen vágy teljesül abban a képzelgésben, hogy a valós eseményeket akkor jelenítjük meg helyesen, ha bemutatjuk, hogy képesek egy történet formális koherenciáját mutatni? Az akarat és a vágy e talánya mögött felfedezhetjük a narratív diskurzusok általános kulturális funkcióját, megsejthetjük az eseményeket nem csupán elbeszélni vágyó, hanem azoknak a narrativitás jellemzőit is kölcsönző akarat mögött rejtőzködő pszichológiai motivációt.”*⁷ Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a könyv egyik legfőbb jellemzője – a szerző magyarság iránt érzett erős felelősségtudatától indítva – „a történelmi források kaotikus sorának” (a szerző önálló kutatásai ebben az esetben alárendelt szerepet játszanak, így helyesebb a feldolgozott primer irodalomra gondolnunk) erős narrativizálása. Ez önmagában persze nem baj, már csak azért sem, mert valamilyen mértékben minden történelmi munka él a narrativizálás bizonyos elemeivel. A következőkben inkább azt kellene megvizsgálnunk, hogy milyen határfokkal valósította meg a könyv azt a kettős célt, amellyel minden narrativizált történelmi munkának szembe kell néznie. Egyrészt sikerült-e a szerzőnek – választott narratívájának súlya alatt – a vonatkozó primer irodalom tömör, világos és szabatos összefoglalása? Másrészt sikerült-e a szerző által választott narratív stratégiának beteljesítenie a könyv szándékolt célját?

1.

Először tehát fordítsuk figyelmünket arra, mennyiben sikerült tömören, világosan és szabatosan összefoglalnia a szerzőnek a vonatkozó népesedéstörténelmi szakirodalmat. Ez már csak azért is megkerülhetetlen kiindulópont, mert Für Lajos – noha kétségtelenül publikált már ebben a témában, például II. világháborús demográfiai veszteségeinkről⁸ – nem tartja magát szakdemográfusnak, másrészt még egy szakdemográfustól sem lenne elvárható, hogy a Kárpát-medence ezeréves népesedéstörténetét túlnyomórészt saját kutatásai alapján ismertesse. Először is a könyv végén található egy válogatott-ajánlott bibliográfia, komoly segítséget adva a nagyközönség (és az egyetemisták, főiskolások)

⁷ Hayden White: A narrativitás értéke a valóság megjelenítésében. In Hayden White: *A történelem terhe*. Osiris-Gond Bp. 1997. 103–142. o. 108–109. o.

⁸ Így pl. Für Lajos: *Mennyi a sok sírkereszt? Magyarország embervesztesége a II. világháborúban*. New York 1987.

azon tagjainak is, akik még tényleg csak most ismerkednek a történeti demográfia hazai alapműveivel. Persze néhány kritikai megjegyzés már itt is szükségeltetik. Ezek közül a kisebbik – inkább megdöbbentő, mintsem lényegi – probléma Baráth Tibor⁹ könyvének szerepeltetése. Félreértés ne essék, Baráth Tibor a két világháború között tényleg jó nevű történész volt, noha publikációiban sosem foglalkozott magyar őstörténettel, pláne nem a történeti demográfia aspektusából. A második világháború után azonban egy sajnálatos pálfordulás eredményeképp az ún. „tengerentúli emigráns őstörténészek” egyik vezéralakjává vált, akinek főműve – benne a hun-magyar rokonság igazolásával, magyar nyelvű óegyiptomi feliratokkal és más hasonlókkal – leginkább a science-fiction kategóriájába sorolható be, de egy olyan munkában, amelyik nem kívánja feladni „*a szaktudományosság alapvető követelményeit*” (9. o.), végképp semmi helye sincs. Főleg azért, mert Für maga is „*képtelen túlzásnak*” (34. o.) minősíti a honfoglalás kori magyarság létszámára vonatkozó becslését. Innen persze adódhat egy másik kérdés, nevezetesen az, hogy miért kerül a „képtelen túlzásokkal” zsúfolt mű a „válogatott-ajánlott” bibliográfiába? Az a némileg érthetetlen tény, hogy bizonyos történeti demográfiai összefoglalókba eddig is belekeveredett már Baráth Tibor – valószínűleg Kézai krónikájának kritikátlan átvételén alapuló – „becslése”¹⁰, meglátásom szerint még nem menti fel a szerzőt.

A bibliográfiával kapcsolatos további megjegyzéseim talán már komolyabb problémákat vetnek fel. Az elmélyültebb olvasók dolgát roppantmód megnehezíti, hogy pontos hivatkozásokat egyáltalán nem tartalmaz a könyv, ráadásul a főszövegben érintett irodalom néha egész egyszerűen hiányzik a bibliográfiából. A külföldi (idegen nyelvű) szakirodalom például legfeljebb az említés szintjén bukkan fel. Ez persze menthető azzal, hogy a könyv elsősorban a nagyközönségnek szól és csupán válogatott-ajánlott bibliográfiát ígér, hiszen a nagyközönség úgysem fogja elolvasni példának okáért a szomszédos országokból való (román, szlovák stb.) történészek munkáit¹¹. Valószínűleg így van, de amíg a könyvbe olyan hibák csúsznak, mint a dáko-román kontinuitás elméletének egészen felszínes interpretációja (57. o., ahol egy az egyben kimarad az elmélet sarkpontja, a dák nép romanizációjának tézise), addig könnyen olyan érzésünk támadhat, hogy maga a szerző is csak hallomásból és pontatlanul ismeri az illető munkákat. Ebben az esetben viszont Für Lajos irányukban tanúsított megfellebbezhetetlen – és gyakran kifejezetten ellenséges – hangneme a nagyközönség egyik fele számára még ott is komolytalan színben tüntetheti fel a szerző érveit, ahol azok tökéletesen védhető álláspontokat hangoztatnak. A

⁹ Baráth Tibor: *A magyar népek őstörténete*. Bp. 1993. A könyv valójában Montrealban jelent meg először, 1968-ban.

¹⁰ Így pl. Kovacsics József: Történeti demográfia. In Klinger András (főszerk.) *Demográfia*, KSH Bp. 1996. 444–445.

¹¹ Mellesleg nyugati (történeti) demográfiai szakirodalom szintén nem szerepel a bibliográfiában.

másik fele pedig amúgy sem azért veszi kezébe a könyvet, hogy egy racionális alapokon nyugvó történeti diskurzusba kapjon betekintést, de ez már tényleg egy másik probléma.

De mit válaszolhatunk arra a kérdésre, hogy sikerült-e Für Lajosnak tömören, világosan és szabatosan összefoglalnia a vonatkozó hazai szakirodalmat? Mindenekelőtt emlékezzünk vissza: a könyv történeti demográfiáról kíván szólni, de bevallottan egy narratíva (az úgynevezett „magyar sors”) érdekében. Ilyenkor pedig könnyen előfordulhat, hogy a szerző a szakirodalmat is szelektíven, vagyis a narratíva logikájának megfelelően fogja beépíteni munkájába. S hogy sikerült-e a könyvnek elkerülnie ezt a csapdát? A recenzens szerint erre a kérdésre inkább negatív válasz adható. Igaz ugyan, hogy Für Lajos mindent elkövet annak érdekében, hogy a történeti demográfia minél szélesebb spektrumát beépítse munkájába, és ezek az erőfeszítések helyenként érezhetőek is. Így a 160. o. környékén, ahol a mikroszinten folytatott történeti demográfiai elemzés egyik legfontosabb módszeréről (a családrekonstrukcióról) is megemlékezve néhány valóban érdekes ténnyel (pl. a házasságkötési életkor és a termékenység regionális különbségeivel a XVIII. századi Magyarországon) ismerteti meg az olvasót. Sajnos azonban hasonló részek aránylag ritkán fordulnak elő a könyvben. A „történeti demográfia” fogalma Für olvasatában többnyire a magyarság és a nemzetiségek korszakonként változó arányára, illetve az arányok megváltozásának dinamikájára korlátozódik. Emiatt pedig az egyéb, nem kevésbé fontos történeti demográfiai problémákat tárgyaló munkák gyakran elsikkadnak, vagy csak annyiban kapnak hangsúlyt, amennyiben azok segítséget adhatnak a „magyar sors” értelmezéséhez. Legfőjebb talán a demográfiai folyamatok társadalmi, gazdasági összefüggéseinek elhanyagolása a nemzeti elkötelezettségű narratíva érdekében. Nem hiszem például, hogy a „*nagyszámú délről betelepülő szerbség többgyermekes 'szokásvilágára'*” való hivatkozás a Vajdaság XX. századi etnikai arányváltozásainak magyarázata kapcsán (405. o.) valamit is meg akarna értetni – pláne nem a gazdaság-, illetve a társadalomdemográfia szigorával – az olvasóval. Legfeljebb a populáris diskurzusban lépten-nyomon felbukkanó „Balkán”, illetve a „balkániak” képzetét erősítheti meg. Ha azonban a „történeti demográfia” Für Lajos olvasatában valóban ennyire egydimenziós jelleget ölt, akkor kérdéses, mennyiben nevezhető a könyv szoros értelemben vett „történeti demográfiai” monográfiának? Nem lenne-e helyesebb inkább a „népiségtörténet” nehezen definiálható, de ennek következtében sokkal megengedőbb kategóriájába sorolni?¹²

Legyünk azonban mi is kissé megengedőbbek. Hiszen a könyv elsődleges témájára, vagyis a magyarság lélekszámának és a Kárpát-medence etnikai arányainak változásaira vonatkozó szakirodalmat Für Lajos alapjában véve biztonságosan kezeli. Ez különösen a könyv első felében nagy szó, hiszen a II. József

¹² Miként a szerző által egyébként is példaképnek tekintett könyvet: Szabó István: *A magyarság életrajza*. (Magyar Történelmi Társulat könyvei VIII.) Bp. 1941.

idején végrehajtott első népszámlálás előtti korokra vonatkozóan csak különféle bizonytalan becsléseket végezhet a történeti demográfus, és ezen bizonytalan becslések tengerében akár el is veszhetne, ha nem vigyázna. Für Lajos azonban megfelelő óvatossággal járt el. Nemcsak hogy jó érzékkel választotta ki a legszínvonalasabb becsléseket (Baráth Tibor példáját inkább kivételként jegyeztük meg az előbb), de legtöbb esetben közérthetően és követhetően adja vissza a becslések logikáját, legyen azok alapja akár a középkori temetők összetétele, akár a tizedlajstromok. A legkomolyabb kritikai megjegyzéseket itt azzal kapcsolatban kell megemlíteni, hogy Für Lajos néha saját becslésekkel is előáll, de ezek a becslések (leginkább azért, mert nem áll mögöttük kimunkált és önálló kutatás) gyakran nem közelítik meg a feldolgozott irodalom színvonalát. Ezt alátámasztandó két példát szeretnék bemutatni. Az első Magyarország 1240-től 1330-ig tartó népességváltozására vonatkozik (44–45. o.). Itt Für Lajos Györffy György XI. század végi népességszám-becsléséből (kb. 1 millió fő) indul ki, majd – feltételezve, hogy a tényleges szaporodást figyelembe véve 1240-ig ez az érték 2 millió főre nőtt – a tatárjárás embervesztésének Szűcs Jenő-féle 20%-os arányát (kb. 400 ezer fő) kivonva ebből, a XIII. század közepének Magyarországra nézve 1,6 milliós értékkel számol. A „java” azonban csak ezután következik. A tényleges szaporodás XIV. századig tartó értékeit Für a Györffy–Szűcs–Kristó triász becsléseinek (9, 8, illetve 7%) „középarányosából”, vagy pontosabban számtani átlagából határozza meg (a különféle „középarányosokon” alapuló számítások egyébként nemcsak itt fordulnak elő a könyvben, erősen vitathatóvá téve a Für által alkalmazott becslések komolyságát). Ez persze még önmagában nem olyan nagy baj, de amikor legjobb szándékkal is csak kompilációnak – Für inkább a fent említett szerzők becsléseinek kombináción alapuló változatáról beszél – nevezhető adatait a 45. oldalon található táblázatban, mint egy a Györffy, Szűcs és Kristó kutatásaival tökéletesen egyenrangú eredményt tünteti fel, akkor már erős a gyanúnk, hogy a szerző idegen tollakkal ékeskedik. Persze idegen tollak segítségül hívása a monografikus, pláne a nem elsősorban szakmai céllal íródó könyvekben elkerülhetetlen, de legfeljebb „középarányosokon” alapuló számításainkat ennek ellenére sem szabadna úgy bemutatni, mintha az korrigálná a témában jóval kompetensebb szerzőket.

A másik példánkban már szó sincs idegen tollakról, itt egész egyszerűen egy hibás eljárás logikáját kívánom vázolni. A 132. oldalon a szerző kísérletet tesz arra, hogy – egy hosszabb, itt most nem ismertető népességbecslés keretében – meghatározza a majdani királyi Magyarország és a Hódoltság lakosság-számát a XV. század végére vonatkozóan. Eszerint „*Mivel ... e két hatalmas terület hozzávetőlegesen azonos nagyságúnak mondható ... talán megközelíthető az a másik föltételezés is, hogy a rajtuk élő népesség száma megközelítően ugyancsak azonos lehetett.*” Akiket pedig ez a tökéletesen elhibázott – mert a „népsűrűség” fogalmának problematikus voltát teljes mértékben figyel-

men kívül hagyó – érv nem elégít ki, azok a következő mondatban (mintegy ráadásképpen) ezt a kiegészítő megjegyzést olvashatják: „*Hiszen a királyi Magyarországának éppen úgy, mint a török uralom alá vetett hatalmas országdarabnak – amennyire ez utólag megítélhető – a XV. század végén voltak sűrűbben és voltak ritkábban lakott pontjai (sic!!!).*” Az még a kisebbik probléma, hogy „pontokhoz” nem, csupán területekhez szoktunk népsűrűségi értékeket rendelni. Csupán azért tartottam fontosnak megjegyezni ezt az elírást, mert a könyv – annak ellenére, hogy a magyarságról íródott – sajnos igen gyakran megsérti a magyar nyelv szabályait, és itt nem csupán a tudományos nyelvre gondolok. Erre a továbbiakban nemcsak a szerzőnek, de a Kairosz Kiadó olvasószerkesztőjének is komolyabb figyelmet kellene fordítania. Az igazi baj az, hogy Für Lajos egy tautologikus és semmilyen bizonyító erővel nem rendelkező kijelentést – vagyis azt, hogy vannak kisebb és nagyobb népsűrűségű „pontok” (pontosabban területek) – használ fel arra, hogy igazolja előbbi hibás eljárását, vagyis a népsűrűség esetleges különbségeiből eredő népességszám-különbségek figyelmen kívül hagyását. További kommentár ehhez – úgy vélem – nem szükségeltetik. Legfeljebb annak örülhetünk, hogy Für Lajos könyvében aránylag ritkán vállalkozik ehhez hasonló önálló kalandokra.

2.

És most az egész műben fel-felbukkanó narratíva elemzése következik. Ezt a narratívát – így elöljáróban – úgy foglalhatjuk össze, mint a magyarság sors-tragédiáját, amely a közeljövőben elvezethet a nemzethalálig is, és amelyet nem elhanyagolható mértékben a nem-magyarok számlájára írhatunk. A következőkben először ezt a kijelentést kívánom igazolni, majd pedig azt mutatom be, hogyan ássa alá maga a narratíva a mű célját, vagyis azt, hogy a magyarság megmeneküljön a „fenyegető katasztrófa” elől.

Elsőként a félreértéseket elkerülendő szögezzük le, hogy a magukat magyarnak vallók tatár- és törökdúlásig visszavezethető népességcsökkenése vitathatatlan tény, és ezt a vitathatatlan tényt egy nemzeti elkötelezettségű narratíva keretein belül – például azért, hogy felrázzuk a nagyközönséget – nyugodtan nevezhetjük sors-tragédiának is. Azt sem tagadjuk, hogy a Für-féle narratívában döntő súllyal szereplő XX. századi népességcsökkenés okai messze nem magyarázhatók csupán a fejlett országok csökkenő népszaporulati trendjeivel, s erre bizonyos helyeken jó érzékkel tapint rá a szerző, például a háborús embervesztés (ide értve a születések kimaradását is) kiugróan magas számának, az egyke vagy az egyse terjedésének kapcsán (302. o.). De a könyv elolvasása után mégsem ezek az okok maradnak meg legerőteljesebben az olvasó emlékezetében. Hogy megmaradjunk a 302. oldalon, „*végül nem tudjuk és aligha tudhatjuk valaha is megmondani, hogy a háború és a trianoni trauma, a*

körülöttük fölcsapó fölfordulás, a megrázkódtatások milyen rejtett utakon, és milyen mértékben ették bele magukat – ha sejtéseink elfogadhatóak – az ún. fajfenntartó ösztönökbe, s kezdték meg ott „irracionális” ténykedésüket.” Most mellőzzük azt a kérdést, hogy mennyiben helyes egy demográfiai munkában bizonytalan sejtésekre támaszkodni. Szögezzük le inkább a tény: Für Lajos narratívájában a magyarság sorstragédiájának centrális eleme a trianoni tragédia. A tragédia, aminek elsősorban a nem magyarok az okozói. S ez utóbbi kijelentést alátámasztandó – sajnos ez egy igen ellenszenves vonása a könyvnek – a szerző igen gyakran diabolizálja a hazai nemzetiségeket. Kezdve már – rendkívül történelmietlenül visszavetítve – az Árpád-korral, ahol a betelepülő idegen anyanyelvűekről (talán hogy már itt se legyen kétsége senkinek) megtudjuk, hogy: „*az újkori nemzeti újjászületés idején súlyos, országon belüli konfliktusok előidézői lettek. Magyar szemmel nézve az sem túlzás, ha azt mondjuk: ország és államromboló tényezőkké váltak.*” (55. o.) A nemzetiségek szerepének és a trianoni tragédiának ilyesfajta direkt összekapcsolása egyébként meglehetősen ritkán fordul elő a könyvben. Für Lajos inkább indirekt módon – egyfajta érzelmi ráhatás segítségével – próbálja elősegíteni azt, hogy az olvasó Trianonhoz érve már maga is hasonlóan gondolkodjék. A XVIII. századi sváb betelepülők kapcsán olvasható sommás ítélete legalábbis megerősíti véleményünket: „*a tízezerszám érkező parasztok, szemben a századokkal korábban érkező nyelvtestvéreik zömével, nemigen emelték az ország és a társadalom belső minőségét.*” (181. o.) Für Lajos biztos meg tudná magyarázni, mit is ért az ország és a társadalom belső minősége alatt. Mindenesre a volt hódoltsági földek benépesítése és termékenyítése, az új mezőgazdasági technológiák meghonosítása – ha hitetünk neki – bizonyára nem tartozik ide. A mélypont szomorú titulását azonban a XIX. században bevándorló zsidókkal kapcsolatos megjegyzések érdemlik ki. Eszerint „*A magyarországi zsidóság döntő hányadát kitevő keletiek, szemben a nyugatiakkal, lényegesen elmaradottabb, igen nyomorúságos körülmények közül kerültek az országba. Következésképpen ők maguk is elmaradottabbak, műveletlenebbek voltak a nyugatról érkezett társaikhoz képest. Talán ebből fakadhatott a mohóságuk. Sokak nyughatatlansága már-már az izgágaság határait súrolta. Egy részüket nagyfokú türelmetlenség jellemezte, a könnyen kockáztató hazárdírozás sem volt idegen tőlük. Egyesek a kis- és nagykereskedelem területeit és a pénzpiacot szállták meg, s futottak be széleseben fölívelő karriert. A kereskedelmi és banktőke azután átlépett a gyáriparba, majd a földbérletekbe (nagybérletek) területén terjeszkedett tovább.*” Ez még csak a kezdet, de már itt felmerülhet néhány kérdés. Hogyan voltak képesek az „elmaradott”, „műveletlen” keleti zsidók megszállni a kis- és nagykereskedelem, valamint a pénzpiac komoly intelligenciát igénylő területeit? Egyáltalán, miért gondolja Für Lajos, hogy főleg az ekkor betelepülőkhöz fűződik a kis- és nagykereskedelem, a pénzpiac és a gyáripár megszállása, hiszen a régebb óta Magyarországon élő zsidókra talán

inkább jellemző lehetett mindez? És miért a „mohóság”, az „izgágaság” fogalmaiból (amelyeknek így véleményem szerint semmilyen szalonképes diskurzusban nincs helyük, de egy történeti munkában talán a legkevésbé) vezeti le a zsidók kereskedelembé áramlását? Hiszen mindannyian tudjuk, az emancipáció előtt gyakorlatilag rákényszerültek a zsidók az efféle foglalatosságokra. De menjünk tovább. Mert hát mit is adtak – Für Lajos interpretációjában – ezek a zsidók a magyar kultúrának? *„Lázás izgalommal vetették rá magukat s karolták fel a valóban fontos szellemi-politikai, de a meghökkenteni akaró vásári produktumokat is – szinte azon nyomban, hogy ott megjelentek. Így lettek az ún. modernség néha bizony igen harsány, olykor egyenesen ellenszenves propagálói.”* Szóval lehet, hogy a zsidók „valóban fontos” dolgokat is felkaroltak, de mi emlékezzünk inkább a „vásári produktumokra” (akármik is legyenek azok) és vonjuk le a konklúziót: *„Amíg a nyugati, askenázi (sic!!!) zsidók betelepülése szinte minden tekintetben az ország és a népközösség javát szolgálta, addig a beözönlő keletiek jó részéről ez már távolról sem mondható el.”* (263–264. o.) Nos, Für Lajos legalább annyit megtehetett volna, hogy utána néz az „askenázi” kifejezés pontos jelentésének (a keletről betelepülő, ún. „lengyel zsidók” – Für osztályozásával szemben – igenis az askenáziak közé sorolandók), de még jobb lett volna, ha könyvéből egészében kihagyja a zsidóság szerepének iménti, előítéletektől és pontatlanságoktól hemzsegő fejtegetését.

De ne is töltsük tovább időnket a nemzetiségek szerepének nem túl árnyalt leírásánál, vessük inkább tekintetünket magának a trianoni békediktátumnak bemutatására. Ezzel kapcsolatban szintén nem árt néhány kritikai megjegyzés. A békediktátummal foglalkozó fejezet – most fogadjuk el a Für Lajos által diktált játékszabályokat, és ne is érintsük azt a kérdést, hogy mi szükség van erre ilyen mélységben egy „történeti demográfiai” munkában – szinte teljesen kimerül a döntés igazságtalan voltának innen-onnan összeollózott fejtegetéseivel. Ezek között megtalálhatjuk az egészen jó érveket (mint például a Kárpát-medence gazdasági egységére vonatkozó argumentumot) és a kevésbé sikerülteket is (mint például azt a tényt, hogy 1910-ben a magyarság részaránya akkor már – persze az egész, de Horvátországot nem tartalmazó országra, s nem az elszakított területekre külön-külön nézve – már elérte az 55%-ot). Mindent összevetve azonban az érvelés teljesen alárendelődik a retorikának, és egészen felszínes. Leginkább abban merül ki, hogy a nehezen gyógyuló sebeket tépdesse fel, és indulatot keltsen a „békecsinálók” iránt, ami már csak azért is furcsa, mert az 55. oldalon Für még nem őket, hanem a nemzetiségeket tartotta „ország- és államromboló tényezőkné”. Persze össze lehetett volna kapcsolni a kettőt (pl. az első világháború alatt nemzetiségi emigráció szerepére kitérve), de erre már nem volt ereje a szerzőnek. De nem is ez a legnagyobb baj. A diabolizáció logikájának megfelelően kísérlet sem történik arra, hogy a nemzetiségek szeparatisták törekvéseit – kérdés persze, mennyiben voltak ilyen törekvések, de emellett a valóban fontos kérdés mellett megint csak elsiklik a

szerző – valamiképpen megértve mutassa be. Szó sem esik arról, miért érezheték sérelmesnek a nemzetiségek azt, hogy az 1868-as nemzetiségi törvény nem ismerte el a nemzetiségek kollektív létét, pedig a dualizmus megszületésének miliójében talán nem volt véletlen a nemzetiségek részéről egy efféle várakozás. Azután a magyarosítási törekvésekre – amelyek közül a leghírhedtebbeket talán az iskolareformok kapcsán ismerhetjük – Für Lajos csak annyi szót veszteget, hogy *„talán nem is volt lángja, csak füstje”*. (275. o.). Mellőzve a láng és a füst kifejezések szemantikai problémáit, csak annyit kell megjegyeznünk, hogy a nemzetiségi elit nagy részét az efféle erőszakos intézkedések minden bizonnyal szembefordították a magyarokkal, és emellett érzéketlenül elmenni legfeljebb az önigazolást és a magamentegetést szolgálja. A magyarok felelőségéről legfeljebb *„a Kormányzó Úrról meg hetyke tisztársairól”* szóló megjegyzések kapcsán tájékozódhatunk, *„akik katonai „erényeiket” nem az ország megmentésében, hanem már egy összezsugorított ország részben, az ún. belső sőpredék kitakarításában tudták, merték megfitogtatni”*. Az efféle szövirágokból a 446. oldalon találunk egy impozáns listát, de ez persze sokat nem változtat az összképen.

Végül essék néhány szó a szerző által levont konklúzióról. A konklúzióról, amely a recenzens meglátása szerint teljesen alkalmatlan arra, hogy segítsen a magyarság demográfiai problémáin. Először is azért, mert Für Lajos narratívájának súlya alatt képtelen arra, hogy a jelenlegi valóban súlyos helyzetből reális kiutat találjon. Hiszen hiába írja le néha egészen jó érzékkel a probléma bizonyos (családszerkezeti, egészségügyi stb.) összetevőit, ha lényegében egy dolgot vesz belőlük komolyan: Trianont, amelynek árnyékában minden más probléma egyszerű derivátummá válik. Márpedig az effajta leegyszerűsített diagnózisokat általában nem kíséri megfelelő gyógymód. Ennek megfelelően Für Lajos is csak egyfajta gyógymódot tud elképzelni, amivel megoldhatná a rendkívül bonyolult problémát: *„...egyesíteni kell a magyarok nemzetét! Mert különben elveszünk. Egyesíteni pedig csak egyféleképpen lehet: gyökeres határmódosításokkal!”* (458. o.) Ami nemcsak azért tűnik átgondolatlan kijelentésnek, mert úgy véli, a határon belüli magyarság fogyása is megállítható lenne az ezeréves Magyarország visszaállításával (ez több mint igazolhatatlan kijelentés), de mintegy ráadásaként tovább élezi viszonyunkat – és főleg határon túli magyarjaink viszonyát – a szomszédos államalkotó nemzetekkel. Az efféle mondatok: *„miért gondolják derék szomszédaink, hogy ha a szlovákoknak, ruszinoknak, románoknak, délszlávoknak annak idején nem volt jó a kisebbségi sors minálunk, akkor a magyaroknak miért, mitől lenne jó ugyanaz a sors önáluk?”* (457. o.) – igen-igen veszélyesek, főleg akkor, ha olyan megjegyzésekkel fejeli meg a szerző, ami bizvást tekinthető a szomszédos államok elleni burkolt hadüzenetnek. Mert a *„mi miért nem lövünk?”* kérdésére (449. o.) a szerző – az egyvalami, ami a javára írható, hogy némi erőlködés után – nem tud /nem akar elutasító választ adni. Így végül is a következő zavaros gondolat-

tal zárul le a könyv: „... eszem, ágában sincs senki emberfiát, főként nem, ha „fajtámbeli”, arra buzdítani, hogy fejjel menjen a falnak. Nem kell attól tartani, hogy kiadnám a parancsot: „Fegyvert fogj! Tölts! Tűz!” Ha „helyzetben” lennék, akkor sem. De ha a küzdelem a halvány siker reményével biztathat(na) megismétlem: akkor minden eszköz alkalmazható. Megfordítva ugyanezt: ha már pusztulnunk kell, akkor miért pusztulnánk el birkamódra?” (460. o.) És itt be kell fejeznünk a recenziót. Mert ha folytatnánk, végérvényesen ki kellene lépünk a történettudományi diskurzusból, és ehhez – Für Lajossal ellentétben – a recenzensnek semmi kedve sincs.

Buskó Tibor László

Sonkoly Gábor: *Erdély városai a XVIII–XIX. században*. L’Harmattan – Atelier, Budapest, 2001.

Sonkoly Gábor könyve, mint a bevezetőben olvashatjuk, a kvantitatív történetírás módszereit alkalmazza. Itt a kvantifikáció módszertani, és nem paradigmatisz nézőpontot jelent. Bár a szerző szerint a kortárs nemzetközi történettudományban a kvantitatív elemzések divatja már lejárt, Magyarországon „a kvantifikáció sosem vált a magyar történetírás olyan integráns, (...) domináns metodikai megközelítésévé”, mint más, nyugati társadalomtörténetírásokban. Ezért munkája nem csupán szükséges, hanem hiánypótló is a maga nemében. A mű francia szakirodalmi ihletésű doktori disszertáció, amelyet mind Magyarországon, mind pedig Franciaországban megvédett a szerző. Ugyancsak a bevezető részből megtudhatjuk, hogy az újkori Erdély városi társadalmáról Makkai László rövid, leíró jellegű műve kivételével a tízkötetes *Magyarország történetében* és a háromkötetes *Erdély történetében* olvashatunk áttekintő összefoglalást, amelyekben egy kivétellel „leegyszerűsített és negatív kép” bontakozik ki az olvasó előtt a korabeli erdélyi városokról.

Véleményünk szerint azonban a kutatás egyik hiányossága, hogy nem tekinti át a vonatkozó román szakirodalmat.

A dolgozat fő kérdéscsoportjaiként felveti, hogy „létezett-e a Habsburg Birodalomba autonóm jogi egységként betagoló Erdélyi (Nagy) Fejedelemségben egy önálló városrendszer?” Milyen történeti városdefiníció használható az elemzés során? Hogyan adaptálja a különálló városi jelleg az egységesítő jogi, gazdasági, társadalmi, kulturális tendenciákat?

A szerző az erélyi városdefiníció kapcsán megkülönböztet (erdélyi) magyar, székely és szász várost abból kiindulva, hogy a városok a vármegyék, Székely- vagy Szászföld területén helyezkedtek el. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a vármegyék „magyar vármegyék”-ként is használt formája alapján a szerző végig

magyar városokról beszél. Ám ezek a vármegyék a tárgykorokban, már mind román többségűek, de még közigazgatás-történeti szempontból is, a háromkötetes *Erdély történetében* Makkai László egy 1376-ból származó forrás alapján az erdélyi vármegyék és a Partium területén fekvő „oláh (román) kerületek régi és jóváhagyott – *antiqua et approbata* – törvényének” alkalmazásáról ír¹³. Megfontolandó tehát az erdélyi vármegyéket „magyar” jelzővel ellátni Székely- és Szászföld mintájára egy 21. századi tudományos elemzésben, hiszen az újabb, mértékadó történelmi összefoglaló kézikönyvek, amelyekre a szerző hivatkozik is, nem teszik ezt.

A kutatás forrásait tekintve az 1720–21-es Acsády-féle adóösszeírás volt időben a kiindulópont. Kiemelendő az 1750. évi adóösszeírás, amely mindmáig kiadatlan, ennek felhasználása külön érdeme a dolgozatnak. Sonkoly a forrást „Európában egyedülálló”-nak nevezte, amellyel a településeket a központi szerep és a földrajzi távolságok alapján „klasszifikálta”, komplex képet adva az akkori városok közigazgatási és gazdasági hierarchiájáról, a korabeli szempontok alapján. Az időbeli elemzést az 1785/86-os, 1850-es és az 1857-es népszámlálások alapján folytatta a szerző.

A kutatás módszertana az, ami elsősorban méltatásra ad okot. Sonkoly Gábor az urbanizáció demográfiai szempontú elemzésével a könyv önálló kutatáson alapuló részét szakszerűen készítette el. Az összeírások vonatkozó adatait adatbázisba összesítve a rank-size analízis segítségével dolgozta fel. Háromféle módon is elemzi az újkori erdélyi városfejlődést, ezen a szinten kizárva az etnocentrikus megközelítések ingoványát.

Az „*Erdélyi város a XVIII–XIX. században*” című alfejezetben az erdélyi városdefiníció keresése kapcsán a szerző osztja Miskolczy Ambrus nézetét, miszerint „Erdély ha ausztriai mértékkel nem is, de kelet- és délkelet-európaival valóban <<a városok földje>>, nemcsak várossűrűségével, hanem elsősorban társadalomszerkezetével és urbanizációs fokával”¹⁴. A korszak erdélyi városának definíciójával kapcsolatban Sonkoly megállapítja, hogy ezek önálló entitásként, privilegizált közösségként, valamint rendi alapokon sorolhatók csoportokba.

A szerző úgy próbálja kiküszöbölni a 18. század első felének adóösszeírásaiban alapuló háztartásszámok szorzószám-vitáit, hogy közvetlenül a háztartásszámokkal operál, arra hivatkozva, hogy „a városok belső arányai az abszolút értékek esetleges megbízhatatlansága ellenére is jól mutatják a városok egymáshoz viszonyított nagyságát és szerepét”. A szerző bár jelzi, hogy Acsády népességszámait „nem megbízhatók” és valóban nyilvánvaló, hogy a városok esetében a 18. század eleji adózó és a teljes népesség közötti eltérés igen érzékenyen kiütözközik, lévén, hogy a városi szegények és a városban élő nemesség az amúgy is gyengén urbanizált korabeli Erdélyben jelentős arányt tehetek ki,

¹³ Makkai L. – Mócsi A. (szerk.): *Erdély története I*, 1986. 308. oldal.

¹⁴ Miskolczy Ambrus (szerk.): *Erdély története II*, 1986. 1236.

mégis jó lett volna figyelembe vennie, hogy az eredeti, 1720–21-es összeírás városi népességszámát (a háztartásszám alapján 5-ös szorzóval) Acsády az első körben a városok esetében 20 százalékkal, a falvak esetében ötven százalékkal, majd Dávid Zoltán a magyarországi népességet még további, átlagosan 64 százalékkal megnövelte. Bár Erdély esetében Dávid Zoltán ezt a korrekciót nem tette meg, az e kötetben szereplő Erdély 18. századi népesedésére vonatkozó tanulmányunk következtetései alapján Erdélyben is kb. 30–32 százalékkal meg kellene emelni az 1720/21-es Acsády-féle adatokat a reális népességszám megragadásához¹⁵. Így a 18. század során meghatározható lett volna a városi népességnövekedés, ugyanis az 1785/86-os józsefi népszámlálás már minden rétegre kiterjedt, nem csupán az adózókra.

A könyvben leírt kutatás központi részét egy háromszintű kvantitatív elemzés képezi. Az „*Erdély urbanizációja I.*” című fejezetben a háztartásszámok, illetve később a lélekszámok alapján történik a városszerkezet-elemzés. Az 1720/21-es összeírásból – amit a szerző jogosan *XVIII. század eleinek* nevez, mert Acsády egyes települések adatait korábbról, másokét későbből gyűjtötte – az elemzésbe a 100 háztartás fölötti városi, kiváltságos településeket, és a 400 háztartás fölötti falvakat veszi be, ami reális, ha az eredeti háztartásszámra rászámolunk, mint említettük, még további, kimaradt háztartásszámokat. Az elemzésbe a szerző így 38 települést vont be. A városok hierarchiáját Brassó vezeti, amely nem főváros, és nem is válik azzá, bár a népességszám és más mutatók alapján is vezető helyet foglal el egészen 1857-ig, ameddig a kutatás terjed. A 18. század elején három nagy, 11 közepes és 15 kisvárost különít el a szerző a népességszám alapján. Megtudhatjuk leírásából, hogy az erdélyi város lakók egynegyede egy kis területen, a Barcaságban élt, itt külön kiemeli a brassói román kereskedőpolgárság gazdasági szerepét a korabeli Erdélyben (amely kiegészült más, görög vallású délkelet-európai etnikumokéval a szászság mellett). Az első adatbázis összeállítása során a szerző észreveszi, hogy egyes hegyvidéki folyóvölgyek bizonyos falvai elnéptelenedtek (az Aranyos, Beszterce, Tatrang, Zajzon völgyeiben), szerinte onnan Erdély belsejébe vándoroltak. Ennek kapcsán felismeri, hogy mennyire fontos Erdély demográfiai és főleg migrációs viszonyainak szakszerű feltárása még az urbanizációs változások elemzéséhez is (59 old). A 19. századra városi küszöbértéknek a 2000-es lélekszámot tartja. Ennek következtében 1850-ben már 90 település került a városállományba.

Az „*Erdély urbanizációja II.*” című fejezetben az előbbi fejezet városállományát úgy próbálta korrigálni, hogy a minimális háztartás- vagy lélekszám mellett azt is figyelembe vette, hogy volt-e a településnek városi kiváltsága. Ezzel a módosítással számolva is, a vizsgált korszakban végig, majdnem ugyanaz az eredmény. Az „*Erdély urbanizációja III.*” című fejezetben már komplexebb szempontok szerint történik a városdefiniáció, amelyet az előző fejezetek

¹⁵ Veres V.: Adalékok Erdély 18. századi népessége etnikai összetételének kérdéséhez.

osztályozásai „segítenek”. A városok hierarchiája a központi hierarchia, jogállás, népességszám, nem agrár népesség és az idegenek aránya segítségével számolt „városi mutató” alapján történt. A szempontok a maguk rendjén a különböző szociológiai városdefiníciókban is megjelennek. Ezzel a módszerrel 1750-ben a listát Nagyszében vezeti, a három nagyvároshoz (Szeben, Kolozsvár, Brassó) a szerző „teljesen városi” kategóriája szerint felzárkózik még három szász város, a székely „főváros” Marosvásárhely, és az „örmény” Szamosújvár. Ezt követi 12 „nagyon” városi település, amelyek az előbbiektől az urbanizáció fokában elmaradnak, végül a sort 15 „elégge” városi település zárja. Ide egy falu, Bucsony került be, és több kiváltságos „kisváros” kimaradt, nem teljesítve a minimális urbanizációs kritériumokat. Bár a Királyföld relatív városűrűségét itt is nyomom követhetjük, a városhálózat mégis kiegyensúlyozottabb, mint az előbbi két, a népességszámra épülő módszer esetében.

A 19. században, az 1857-es népszámlálás adatai alapján – a minimális lélekszámot 3500 lakosra emelve – 38 település került a városok adatbázisába, a többi kritériumok esetében is minimális értékeket jelölt meg a szerző. A kiváltságos városoknak kevesebb, mint fele jutott az így definiált városok közé. Fontos észrevétele a szerzőnek, hogy a városrendszer az 1786-os tendenciákhoz képest visszatérni látszik a 18. század első felének városszerkezetéhez. A szerző a 19. századi városok lakosságának már nem a rendi nemzetek szerinti, hanem a modern értelemben vett nemzetiségi hovatartozását is megvizsgálja az 1850-es népszámlálás adatai alapján. Megállapítja, hogy a városokban élő románok aránya elmarad az össznépességen belüli számarányukhoz képest, ám fölhívja a figyelmet arra, hogy ugyanakkor „szerepüket sem szabad lebecsülnünk, hiszen több városban is relatív többségre jutottak a XIX. század közepére” (131–132. oldal). Nem tudjuk meg azt, hogy mire utal a „jutottak” kifejezés, ugyanis a könyvben korábbi időszakról nem közöl etnikai megoszlást, még Acsády nemzetiségi statisztikáit sem ismerteti. Ugyanis ha ennek alapján összehasonlítjuk a városok etnikai-nemzetiségi összetételét 1720 és 1850-ből, akkor láthatjuk, hogy lényeges átrendeződések nem történtek, igaz ugyan, hogy a 18. század eleji etnikai megoszlás nem minden településen ismert, még az Acsády-féle statisztikában sem.

A szerző elemzésének egyik fontos tanulsága, hogy Kolozsvár mint erdélyi „magyar” típusú város nem áll sem jogi, sem adminisztratív viszonyban a vidékével, szemben a „szász típusú” Brassóval és Szebennel. Ennek a különbségnek máig érő következményeként is értelmezhető, hogy Kolozsvár ma is kevésbé „illeszkedik” a szomszédságához, mint például a hasonló méretű Brassó. Ennek egyik közvetlen bizonyítéka, hogy Kolozsvár helyi tömegközlekedési hálózata kevés kivétellel „megáll” a város közigazgatási határán, amíg Brassóban a környező településeket szervesen beépíti a helyi közszállítás a város urbanizációs rendszerébe. A szerző az eltérő hagyománnyal magyarázza, hogy a dualizmus idején csak Kolozsvár és Marosvásárhely lett törvényhatósági jogú város, míg

az arra érdemes dél-erdélyi nagyvárosok nem, bár ebben a korabeli nemzetiségi politika is szerepet játszhatott.

Módszertanilag a tanulmány csak részben elégítette ki a támasztott elvárásokat, Erdélyben egységes városrendszer úgy tűnik, nem létezett, de ezt a szerző a részleges forráshiánynak tudja be. Továbbá a más régiókkal való összevetésre sem tűnnek alkalmasnak az Erdélyre egyénített módszertannal kapott eredmények, ezt maga a szerző is belátja.

Végül egy más jellegű hiányosságra is rá kell mutatnunk. Az Erdély általános demográfiai viszonyaival foglalkozó fejezet beismerten az 1986-os *Erdély története II* és a Trócsányi – Miskolczi-féle *Fanariótáktól a Hohenzollernekig* című művek megfelelő részeinek kritikátlan átvételével íródott, ami azt jelenti, hogy olyan becslésekre alapozza az újkori Erdély népességszámát és etnikai összetételét, mint *Vasile Lupu* moldvai fejedelem 1650-es becslése, illetve az összeírást nélkülöző 1712–13-as osztrák kormányhatósági becslés, és nem használja az – egyébként a városok népességszámához felhasznált – 1720–21-es Acsády-féle összeírás eredményeit. Az ide vonatkozó részletes kritikát lásd e kötet előző részében levő tanulmányban¹⁶. A kötet ezen hiányossága azonban nem érinti az önálló kutatáson alapuló rész értékét, amely kétségtelenül fontos hiánypótló szerepet tölt be az erdélyi városok történetének korszerű módszerekkel történő feltárásában.

Veres Valér

Ismertető a kolozsvári történeti demográfiai kutatásokról

Ioan Bolovan: *Transilvania între Revoluția de la 1848 și Unirea din 1918. Contribuții demografice.* (Erdély az 1848-as Forradalom és az 1918-as Egyesülés között. Demográfiai adalékok.) Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane, Fundația Culturală Română, 2000.

Sorina Paula Bolovan: *Familia în satul românesc din Transilvania. A doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului XX.* (A család az erdélyi román faluban a XIX. század második és a XX. század első felében.) Cluj-Napoca, Centrul de studii Transilvane, Fundația Culturală Română, 1999.

„Annak ellenére, hogy az egyházi anyakönyvek nagyon gazdag demográfiai, társadalmi, toponímiai és egyéb adatokkal rendelkeznek, nálunk sajnos kevésbé kutatták és hasznosították őket. A francia történetírás által ajánlott módszertan

¹⁶ Veres V.: Adalékok Erdély 18. századi népessége etnikai összetételének kérdéséhez.

*alapján történő feldolgozásuk halaszthatatlan feladata és egyben kötelessége is marad a román történetírásnak.*¹⁷ 1991-ben, áttekintve az Erdéllyel kapcsolatos történeti demográfiai kutatásokat, Ioan Bolovan¹⁸ és Sorina Paula Bolovan¹⁹ közös tanulmányukban többek között ezekkel a szavakkal hívták fel a figyelmet az egyházi anyagok fontosságára, és egyben új kutatási irányokat is kijelöltek a különböző tematikai és módszertani újításokkal kísérletező fiatal történésznemzedék számára. A felhívás nagy jelentőséggel bír, ugyanis a román történeti demográfia nem mutathat fel jelentős eredményeket, a francia nyelven megjelent európai népességtörténeti összefoglalóban Románia térsége fehér foltként szerepel a megfelelő szakemberek és kutatások hiányának következtében.

Jelen írás célja, hogy áttekintést nyújtson a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen és a kolozsvári Erdélyi Tanulmányok Központjában (Centrul de Studii Transilvane) az utóbbi években folytatott történeti demográfiai kutatások legfontosabb eredményeiről. Annál is inkább indokoltnak látszik egy részletes ismertetés, mivel a kilencvenes évek folyamán jelentős forráskiadási munka folyt a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Szociológia Tanszékén, amely munka keretében Traian Rotariu szerkesztésében napvilágot láttak román nyelven az 1850, 1857, 1880, 1890, 1900 és 1910-es Erdélyre vonatkozó népszámlálási adatok,²⁰ Ioan Bolovan ezen adatok részleges feldolgozásával próbált átfogó képet rajzolni Erdély népességének fejlődéséről a XIX. század második felében (Bolovan, Ioan 2000a; Bolovan, Ioan 2000b;) 1999-ben pedig megjelent Sorina Paula Bolovan munkája, az első, családrekonstrukciós módszert is felhasználó, három erdélyi falura kiterjedő monográfia (Bolovan, Sorina 1999).

A következőkben megpróbálom felvázolni azt az intézményi és szellemi légkört, amelyben létrejöhettek történeti demográfiai kutatások Kolozsvárott, röviden kitérek az előzményekre, majd részletesen bemutatom Ioan Bolovan és Sorina Paula Bolovan fent említett munkáit.

Az 1989-es fordulatot követően Kolozsvár egy dinamikus, a különböző európai kultúrhatásokra különösen nyitott értelmiségi központ képét nyújtotta, és egyben a román historiográfia szimbolikus térképén is jelentős helyet foglalt el. A kilencvenes években tehát új historiográfiai törekvéseknek lehettünk szemtanúi, amelyek – Constantin Iordachi és Trencsényi Balázs szavaival élve – *„az etnikai és kulturális identitásválasztás ambivalenciáit dokumentálva az egységes nemzet mítoszát törekedtek „dekonstruálni”, és a regionális kulturális plu-*

¹⁷ Sorina Bolovan-Ioan Bolovan 1991: 102.

¹⁸ Ioan Bolovan a újkori történelem tanszék tanára a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetemen. Fő kutatási területe a történeti demográfia. Fontosabb kötetei: (Bolovan, Ioan 2000a és 2000b).

¹⁹ Sorina Bolovan az „Erdélyi Tanulmányok Központ” főállású kutatója. Érdeklődési területe a történeti demográfia. Nemrég megjelent munkája (Bolovan, Sorina 1999) itt kerül bemutatásra.

²⁰ Rotariu 1996–1999; A kiadványsorozatról részletesen beszámolt Varga E. Árpád, lásd Varga 1998 336–354. így ennek ismertetésétől jelen írás keretei között eltekintünk.

*ralitás historiográfiai felértékelésére irányultak.*²¹ Ezeknek a törekvéseknek egyik legjelentősebb képviselője Sorin Mitu, akinek az erdélyi románság 19. századi identitástudatáról írott munkáját (Mitu 1997) sokan az elmúlt évtized egyik legnagyobb historiográfiai teljesítményének tartják. Mellette és körülötte csoportosulva ott találunk néhány fiatal történészt (hogy csak néhány nevet említsünk: Maria Crăciun, Ovidiu Pecican, Toader Nicoară, Ovidiu Ghitta, Ioan Bolovan, Sorina Paula Bolovan), akik egyfajta mérsékelt generációs váltást is képviselnek, és többek között alapvető problémának tartják a román történetírás művelőinek elméleti képzetlenségét és a nyugati tudományos közzel való kommunikáció hiányát. Ezt az alapvető kihívást vállalva, és némiképp erre adott válaszként jelentkezett Kolozsvárott a francia Annales-iskola szellemiségének elsajátítására való törekvés, és ebbe a folyamatba illeszthető a történeti demográfiai kutatások szorgalmazása is. Ugyanakkor természetesen érdemes kihangsúlyozni azt a tényt, hogy a történeti demográfiai kutatások Kolozsvárott nem előzmény nélküliek, ugyanis a hetvenes években már voltak hasonló próbálkozások Ștefan Pascu irányítása alatt.

Mielőtt rátérnénk tehát a tényleges eredmények ismertetésére, érdemesnek tartjuk felhívni a figyelmet a romániai történeti demográfiai kutatások előzményeinek néhány aspektusára. Romániában az egyházi anyakönyvek első, részleges és nem szisztematikus feldolgozásai a két világháború közötti, Dimitrie Gusti által irányított „monografikus iskola” nevéhez fűződnek. Az anyakönyvek hasznosítása elsősorban a vizsgált falvak demográfiai fejlődésének feltáráshoz nyújtott segítséget. Ezt követően a Louis Henry és Michel Fleury által kidolgozott családrekonstrukciós módszerre Romániában legelőször a levéltári szférában figyeltek fel, 1952-től ugyanis egy román belügyminisztériumi rendelet értelmében a különböző egyházközségi levéltárakból begyűjtötték az egyházi anyakönyveket, és a Román Állami Levéltár fiókszervezeteiben helyezték el azokat.²² Liviu Moldovan levéltáros több tanulmányában is felhívja a figyelmet az egyházi anyakönyvek fontosságára,²³ és ő az, aki a „*Népesség és társadalom*” című, Ștefan Pascu által szerkesztett népesedéstörténeti kiadvány második kötetében röviden ismerteti a családrekonstrukciós módszert²⁴.

Annak ellenére, azonban, hogy 1977 szeptemberében Kolozsvárott zajlott le egy nemzetközi történeti demográfiai konferencia, amelyen többek között olyan prominens személyek vettek részt, mint J. Dupâquier, S. Sogner, A. La Rose, G. Cabourdin, E. Helin és mások, érdemleges kutatások nem történtek az elkövetkezendő időszakban.

²¹ Iordachi – Trencsényi 2000 172–173.

²² Sorina Bolovan – Ioan Bolovan 2002 31.

²³ Liviu Moldovan 1958; Liviu Moldovan 1969;

²⁴ A romániai kutatók helyzetét jól szemlélteti az a tény, hogy mivel a szerzőnek nem volt hozzáférése a francia nyelvű irodalomhoz, egy magyar nyelvű ismertetés alapján mutatja be a módszert, lásd Liviu Moldovan 1977.

A kolozsvári próbálkozások mellett érdemes röviden megemlítenünk a jászvásári és bukaresti kutatásokat. A jászvásári A. D. Xenopol Történeti Intézet tudományos kutatójának, Ecaterina Negruținak ismeretes egy bukovinai faluról (Horodnicul de Jos) írott munkája (Negruți 1984). Bukarestben, a Nicolae Iorga Történettudományi Intézetben belül Ștefan Ștefănescu, Paul Cernovodeanu és Louis Roman létrehozták a Történeti Demográfiai Műhelyt (Laboratorul de demografie istorică), amelynek keretében végzett kutatások Louis Roman révén váltak ismertté a nemzetközi tudományos életben²⁵. A különböző teoretikus munkák mellett²⁶, statisztikai jellegű forráskiadásra is sor került a Bukaresti Állami Levéltárban végzett munka eredményeként.²⁷

Az 1989-es fordulat után a kolozsvári történészek érdeklődése a történeti antropológiai, a mentalitástörténeti és a történeti demográfiai kutatások felé fordult.²⁸ Ez utóbbiakat 1995-től elősegíti az Aurel Răduțiu és Ladislau Gyemant által szerkesztett statisztikai források repertóriumja is (Răduțiu – Gyemant 1995).

Ioan Bolovan „*Erdély az 1848-as Forradalom és az 1918-as Egyesülés között. Demográfiai adalékok*” című munkája ebbe a kutatási vonulatba illeszkedik, és az első román nyelvű összefoglaló Erdély népességének fejlődéséről 1849 és 1918 között. A mű egyfajta szintézis próbál lenni, amely néhány általános problémát érintve összegzi az eddigi kutatási eredményeket, és egyben kijelöli az új kutatási területeket is. Amint a szerző könyve előszavában írja: „*a román történetírásban relatíve kevés tanulmány van, amely akár csak érintőlegesen is foglalkozna a témával vagy a vizsgált időszakokkal. Éppen ezért vállalkozásunkat megnehezítette egy elméleti modell és hasonló kutatási téma feldolgozásának hiánya.*” (4. old.)

Az 1850 és 1910 közötti számos közigazgatási átszervezés következtében Ioan Bolovan figyelme az 1867 előtti Erdélyi Nagyfejedelemség területére terjed ki, a dualizmus időszakára pedig az erdélyi 15 vármegyét és Szilágy vármegye adatait tekintő vizsgálati egységnek. Ez nagy vonalakban kb. 60 000 km²-nek felel meg.

A könyv szerkezetileg hat fejezetre oszlik, amelyekben a szerző ismerteti az általa használt forrásokat, a vizsgált terület kiterjedését és közigazgatási változásait, bemutatja Erdély népességének növekedési ütemét, érintve a migráció kérdéskörét, foglalkozik a falusi településszerkezet változásaival, majd rátér, és részletesen elemzi a természetes népmozgalom adatait. Befejezésül az etnikai, felekezeti és társadalmi szerkezet kérdéskörét tárgyalja.

²⁵ Roman 1988a; Roman 1988b;

²⁶ Roman 1991; Roman 1992;

²⁷ Feneșan 1986; Adam – Pușcaș 1987;

²⁸ Megemlítünk néhány családtörténeti és a történeti demográfia témakörébe tartozó megközelítést, anélkül, hogy a teljességre törekednénk: Bolovan, Sorina – Bolovan Ioan 1990–1991; Bolovan 1994; Bolovan 1998; Bolovan 1996; Munteanu 1994; Munteanu 1995; Munteanu 1999; Munteanu 2002; Vári 1995–1996; Crăciun 2000.

Legfontosabb forrásai az 1850 és 1910 között lezajlott népszámlálások és a magyar statisztikai hivatal által közölt népmozgalmi és migrációra vonatkozó adatok, emellett Ioan Bolovan a brassói és marosvásárhelyi kereskedelmi és ipari kamarák jelentéseit, egyházi anyakönyvek adatait és a Magyar Miniszterelnökség iratait is felhasználja.

1850 és 1910 között Erdély népessége 2 073 737 lakosról 2 908 507 lakosra emelkedett, ami 40,2%-os összes és 0,56%-os évi átlagos növekedési ütemnek felel meg. Ez a növekedési ütem természetesen nem volt egyenletes, ennek megfelelően Ioan Bolovan két nagy periódust különít el. Véleménye szerint az 1850 és 1880 közötti időszakot az *ancien régime*-re jellemző demográfiai viszonyok határozták meg. Többek között ebben az időszakban jelentkezett három súlyos következményekkel járó kolerajárvány 1855-ben, 1866-ban és 1872–1873-ban (legpusztítóbb hatású az 1872–1873-as), amelyeket különböző helyi járványok (himlő, toroklob, szamárhurut stb.) és élelmezési válságok egészítettek ki, megnehezítve és lelassítva a demográfiai növekedést. 1880 és 1910 között az egész régióra kiterjedő nagy járványok megszűntével kedvezőbb gazdasági feltételek mellett a népesség növekedése is látványosabb. Véleménye szerint az 1880-as évektől kezdve beszélhetünk tehát a demográfiai átmenet kezdetéről Erdélyben.

A migráció kérdéskörét elemezve Ioan Bolovan a belső vándorlás egyik jellegzetességének tartja a falusi lakosságnak a városokba irányuló mozgását, amit többek között néhány város (Kolozsvár, Marosvásárhely, Déva, Csíkszereda) lakosságának látványos növekedése bizonyít. Az erdélyi népesség bekapcsolódását a tengeren túlra történő migrációba a XX. század első éveire teszi a szerző, törvényhatóságoként elemzi az elvándorlók számát, és felhívja a figyelmet arra, hogy Erdélyből a kivándorlás nagyobb mértékű volt, mint Magyarországról, s a kivándorlók között a magyarok jóval erdélyi arányszámuk alatt, a németek és a románok pedig afölött voltak képviselve. Azzal együtt, hogy kihangsúlyozza az elvándorlás elsődleges gazdasági és társadalmi okait, egy népesedéspolitikai szempontra is felhívja a figyelmet, szerinte ugyanis a magyar kormányok tudatos népesedéspolitikát folytattak, és általános törekvésük volt a magyar etnikum gazdasági és társadalmi megerősítése Erdélyben.

Településszerkezet tekintetében a falvak számának lassú csökkenését érzékelhetjük, amit a tanyak és különböző külvárosi negyedek megszűnése magyaráz, ugyanakkor látható tendencia a kis és közepes falvak számának csökkenése és ezzel egy időben a nagyobb falvak számbeli és területi növekedése is.

A könyv ötödik fejezetében Ioan Bolovan a természetes népmozgalom adatait (születések, halálozások és házasságkötések dinamikáját) elemzi, és felhívja a figyelmet a regionális eltérésekre. A születési arányszámok törvényhatóságok szerinti összehasonlítása alapján 1881 és 1913 között három nagy csoportot különböztet meg: alacsony születési arányszámot állapít meg Nagy-Küküllő, Brassó, Beszterce-Naszód és Hunyad vármegyékben, közepes születési arány-

számot Fogaras, Háromszék, Udvarhely, Szolnok-Doboka, Kis-Küküllő és Alsó-Fehér vármegyékben, végül harmadik csoportként magas születési arányszámmal Csík, Maros-Torda, Kolozs, Torda-Aranyos és Szilágy vármegyéket azonosítja. Véleménye szerint Erdélyben egyértelműen etnikumhoz kötni a születési arányszámokat bizonyos fenntartásokkal is csak a szászok esetében lehet. Szerinte nem annyira önmagában az etnikum magyaráz meg bizonyos demográfiai magatartásokat, mint inkább az a társadalmi és kulturális modell, amely egy adott földrajzi régióban érvényesül (amelyhez természetesen hozzájárulhat egy etnikum jelenléte is). Elveti azt a feltételezést, amely szerint lényeges eltérések lettek volna Erdélyben a román és magyar lakosság születési arányszámai között, és hogy úgymond ez magyarázná a magyar etnikum térvesztését a XVIII. században.

A halandóság elemzésekor részletesen kitér az 1870-es évek demográfiai válságaira, részletesen ismerteti az 1872–1873-as kolerajárvány hatásait, és felhívja a figyelmet a különböző helyi, lokális járványok jelenlétére. Kisebb mikrorégiók szintjén végzett elemzések, egy-egy település anyakönyveinek feldolgozásai ugyanis azt mutatják, hogy számos lokális himlő és toroklob járvány nagyobb áldozatokat követelt, mint az országos szintű kolerajárvány.

Erdély népességének nemzetiségi megoszlását tárgyalva a magyarok számarányának növekedési okaként több tényező együttes hatására utal a szerző. Rámutat a magyarok nagyobb természetes szaporodására, alacsonyabb arányú részvételükre a kivándorlásban, a népszámlálások torzításaira, de úgy véli, hogy legjelentősebb szerepet ebben a folyamatban a román és más nemzetiségek magyarok általi asszimilációja játszotta.²⁹

A társadalmi szerkezet, foglalkozási megoszlás vizsgálata azt jelzi, hogy a századfordulón Erdélyben is felgyorsult a gazdaság modernizálása, iparosodása, s előrehaladt a társadalmi szerkezet polgári átalakulása. A foglalkozási statisztika szerint növekedett az iparban, a kereskedelemben és szállításban dolgozók száma. Az elemzés alapvető hiányaként említjük meg azonban, hogy elmaradt a társadalmi szerkezet és foglalkozási megoszlás nemzetiségek szerinti bemutatása, noha a korabeli statisztikák ezt lehetővé tették volna.

Sorina Paula Bolovan úttörő jelentőségű művet alkotott, amelynek témája, felhasznált forrásai, valamint megközelítése és módszerei még nem voltak ismertek a román olvasóközönség számára. „*A család az erdélyi román faluban a XIX. század első és a XX. század második felében*” az első, román nyelven megjelent, három erdélyi falura (Ardeova görög-katolikus, Așchileul Mic ugyancsak görög-katolikus és a kalotaszegi Kőrösfő református egyházközségek) kiterjedő monográfia, amelyben először kerül bemutatásra a francia családrekonstrukciós módszer. Újdonsága, hogy egyszerre végzett nominatív és

²⁹ A dualizmus kori magyar kormányok népesedéspolitikáját tárgyalja, és részletesen beszámol az ún. nyelvhatár akcióról egy másik könyvében, lásd Bolovan, Ioan 2000b.

nem nominatív elemzést, az eddigi román publikációk ugyanis csak nem nominatív elemzésekre szorítkoztak.

A szerző munkájában célként tűzte ki egyrészt, hogy bemutassa az egyén életének legfontosabb eseményeit (születés, házasságkötés, halál), választ keresve a különböző viselkedési formákra, ugyanakkor egy konkrétabb szinten az erdélyi falusi család rekonstrukcióját próbálta megvalósítani. Véleménye szerint a téma annál is inkább felkeltheti a kutatók érdeklődését, mivel az erdélyi térség intézményi, etnikai, nyelvi, vallási és kulturális sokszínűségével valódi kihívást jelenthet mindazoknak, akik valamely korszak történetét próbálják megérteni.

Alapvető forrásanyagként az egyházi anyakönyveket, az ortodox és görög-katolikus egyházi iratokat (körrendeletek, engedélyek, válási akták stb.) használja. Kezdetben ugyan az egész XIX. századra próbálta kiterjeszteni kutatásait, azonban az egyházi anyakönyvek nem megfelelő állapota miatt (csak 1840-től álltak rendelkezésre jól megőrzött és forráskritikai szempontból teljesebb anyakönyvek) csak az 1850 és 1914 közötti időszakot vizsgálja.

A könyv tagolása könnyen áttekinthető. Az első rész tartalmazza a módszer és a forrásanyag bemutatását, ezt követi egy vázlat Erdély népesedési viszonyairól 1850 és 1914 között, majd a demográfiai jelenségekre vonatkozó állami és egyházi törvénykezésre találunk átfogó elemzést. A negyedik rész tartalmazza a családrekonstrukciós eredményeket, amelyeket a családdal és házasságkötéssel kapcsolatos jelenségek bemutatása követ. A könyv táblázatokkal és a 75 családlapból álló függelékkal zárul.

Sorina Bolovan a foucault-i gondolatmenetet követi, amely szerint a XVIII. századtól kezdve az állam hatalomgyakorlási formája megváltozik, a halál feletti jogok gyakorlása helyett az élet feletti jogok birodalmába helyezi át uralmát. Az élet feletti uralom (biopolitika) részeként foglalkozik a tömeges népesedési folyamatokkal, amelyeknek pontos ellenőrzése érdekében szüksége van az egyházak segítségére. Állam és egyház törekény „dualizmusát” az egyháznak az emberek ellenőrzése fölötti fokozatos térvesztése jellemzi, amelyet végül az 1894-es törvények szentesítenek. A szerző az állami szervek által kibocsátott, a népesedési folyamatok pontos regisztrációjára vonatkozó rendeletek és szabályok ismertetésével tekinti át ezt a folyamatot. Az elemzésből többek között megtudhatjuk, hogy a legrégebbi román egyházi anyakönyvek a katonai határőrvidékek falvaiban maradtak fenn (Monor 1771; Gledin 1773).

A következő fejezetben, Sorina Bolovan ismerteti a vizsgált falvak demográfiai, gazdasági és társadalmi helyzetét, majd rátér az anyakönyvek nominatív és nem-nominatív feldolgozásainak eredményeire. Külön elemzi a házasságkötés, születés és halálozás problematikáját mindhárom falu esetében. Átlagos első házasságkötési életkort (férfiaknál 24–25, nőknél 19,2 és 20,6 év) számol, elkészíti a születések, házasságkötések és halálozások szezonális tábláit, majd érinti az illegitimitás és a csecsemőhalandóság kérdéskörét. Az elemzés

értékét jelentős mértékben csökkenti, hogy kismintás, töredékes családrekonstrukciónak van szó (75 családlapot állít össze a három falu esetében), amely alapján nem tudhatunk meg érdemlegeset a házaspárok termékenységéről (tényleges gyerekszám, korszakos női termékenység, a nő életkora az utolsó szülésnél stb.) vagy a gyermekhalandóságról.

A család és házassági kapcsolatok című utolsó fejezetben Sorina Bolovan a házassággal kapcsolatos kérdésekre hívja fel a figyelmet, külön hangsúlyt fektetve az átlagostól eltérő magatartásformákra. A Szamosújvári Görög-Katolikus Püspökség különböző iratait (statisztikák, jegyzőkönyvek) feldolgozva érdekes képet nyújt a válás és vadházasság XIX. századi problematikájáról. Úgy véli, hogy a XIX. század második felétől az erdélyi falvakban is apró mentalitásbeli változásoknak lehetünk tanúi, amelyeknek során az egyén életében a vallás, a közösség vagy a család általi ellenőrzés mértéke csökken. Ebben a folyamatban, paradox módon, jelentős szerepet játszott az állam, és az egyén bizonyos mértékű „felszabadulása” is az állam érdekeinek szem előtt tartásával történt.

A romániai hasonló kutatások hiányában csak üdvözölni lehet Ioan Bolovan és Sorina Paula Bolovan vállalkozását. Nagy szükség lenne ezeknek a kutatásoknak a további mélyítésére. Erdélyben legelőször is talán az egyházközi monográfiák számának a növelése lenne a legfontosabb, amivel egy időben a forrásadottságok feltérképezése lenne időszerű feladat. Nem utolsósorban egyfajta szakmai együttműködésre, párbeszédre lenne szükség román és magyar szakemberek között. A fenti ismertető is ehhez próbált hozzájárulni.

IRODALOM

- Adam, I. Iosif – Pușcaș, I. 1987. *Izvoare de demografie istorică. Vol. II. Secolul al XIX-lea – 1914. Transilvania*, București.
- Bolovan, Sorina – Bolovan, Ioan 1990–1991. Considerații demografice asupra localităților Brăișor și Iclod în a doua jumătate a sec. al XIX-lea. *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj* 30. 267–269.
- Bolovan, Sorina – Bolovan, Ioan 1991. Cercetările de demografie istorică a Transilvaniei (1945–1990). *Revue de Transylvanie* 1. 101–109.
- Bolovan, Sorina – Bolovan, Ioan 1995. Registrele parohiale de stare civilă din Transilvania – izvoare de demografie istorică. *Revista arhivelor* III. 1–2. 47–51.
- Bolovan, Sorina – Bolovan, Ioan 2002. Istoria familiei și demografia istorică în România la început de mileniu, *Caiete de antropologie istorică* I. 1. 23–35.
- Bolovan, Sorina 1994. Aspects of the family life cycle in north-western mid 19th Century Transylvanian villages. *Transylvanian Review*. 3. 1. 101–107.
- Bolovan, Sorina 1996. Familia și relațiile matrimoniale în satul românesc transilvănean în a doua jumătate a sec. al XIX-lea. *Anuarul Institutului de Istorie Cluj* 35. 209–224.

- Bolovan, Sorina 1998. Reconstituirea familiei în satul românesc din Transilvania în a doua jumătate a sec. al XIX-lea. In: Nicolae Edroiu (szerk.) *Studii istorice. Omagiu Profesorului Camil Mureșanu*, Cluj-Napoca, 329–350.
- Bolovan, Sorina 1999. *Familia în satul românesc din Transilvania. A doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului XX*, Cluj-Napoca.
- Bolovan, Ioan 2000a. *Transilvania între Revoluția de la 1848 și Unirea din 1918. Contribuții demografice*, Cluj-Napoca.
- Bolovan, Ioan 2000b. *Transilvania la sfârșitul sec. al XIX-lea și începutul sec. XX. Realități etno-coonfesionale și politici demografice*, Cluj-Napoca.
- Crăciun, Bogdan 2000. The Transylvanian Saxon Community of Șaeș in the 19th Century. *Transylvanian Review* IX. 2. 40–57.
- Feneșan, Costin 1986. *Izvoare de demografie istorică. Vol. I. Secolul al XVIII-lea. Transilvania*, București.
- Iordachi, Constantin – Trencsényi Balázs 2000: A megújulás esélyei: a román történetírás tíz éve (1989–1999). *Replika* 41–42. 165–194.
- Munteanu, Adriana Florica 1995. Considerații privind problema familiei și a structurii ei de-a lungul sec. al XIX-lea în satele Gilău și Alunișu (jud. Cluj). In: *Sabin Manuilă. Istorie și demografie*. Cluj-Napoca, 135–143.
- Munteanu, Adriana Florica 1994. Divorțul la românii ortodocși din protopopiatul Turzii (sfârșitul sec. XIX). In: Mitu, Sorin – Gogăltan, Florin (szerk.) *Studii de istorie a Transilvaniei. Specific regional și deschidere europeană*, Cluj-Napoca, 176–178.
- Munteanu, Adriana Florica 1999. Familia și ciclul vieții familiale în zona rurală a comitatului Sătmar: a doua jumătate a sec. XIX. In: Năstasă, Lucian (szerk.) *Studii istorice româno-ungare*, Iași, 139–151.
- Munteanu, Adriana Florica 2002. Condiția femeii măritate în societatea tradițională transilvăneană din a doua jumătate a sec. al XIX-lea. In: Cosma, Gizela – Magyar-Vincze Enikő – Pecican, Ovidiu (szerk.) *Prezențe feminine. Studii despre femei în România*. Cluj-Napoca, 157–167.
- Mitu, Sorin 1997. *Geneza identității naționale la românii ardeleni*. București.
- Moldovan, Liviu 1958. Registrele confesionale de stare civilă din Transilvania. *Revista arhivelor* 1. 159–185.
- Moldovan, Liviu 1969. Registrele confesionale de stare civilă din Transilvania (1607–1942). In *Din istoria statisticii românești. Culegere de studii*. București, 273–296.
- Moldovan, Liviu 1977. Registrele parohiale de stare civilă. Izvoare de date demografice. In: Ștefan Pascu (szerk.) *Populație și societate 2*. Cluj-Napoca, 45–50.
- Negruți, Ecaterina 1984. *Satul moldovenesc în prima jumătate a sec. al XIX-lea. Contribuții demografice*. Iași.
- Răduțiu, Aurel – Gyemant, Ladislau 1995. *Repertoriul izvoarelor statistice privind Transilvania, 1690–1847*, București.
- Roman, Louis 1988a. Le laboratoire de Démographie Historique de Bucarest. *Annales de Démographie Historique* 360–361.
- Roman, Louis 1988b. Fécondité et statut de la femme en terre roumaine et européenne, XVIIe-XIXe siècles. In: *Conference On Women's position and demographic change in the course of development*, Asker (Oslo).
- Roman Louis 1991. Genealogie și demografie istorică. *Revista istorică serie nouă*. 2. 2–3. 183–198.

- Roman Louis 1992. Latioistoria și demografia istorică. *Revista istorică* serie nouă. 3. 3–4. 212–219.
- Rotariu, Traian 1996–1999. *Recensământul din 1850, 1857, 1880, 1900, 1910. Transilvania*, București.
- Varga E. Árpád 1998. Erdélyi népszámlálási idősorok román nyelven. In: *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből. Tanulmányok*. Budapest, 336–354.
- Vári Sándor 1995–1996. Alice în oglindă sau repere pentru o imagologie a femeii în mediile urbane transilvănene de la sfârșitul sec. al XIX-lea. In: Mitu, Sorin – Gogâltan, Florin (szerk.) *Viață privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania*, Cluj – Oradea, 284–292.

Pakot Levente

Saskia Sassen: *Guests and Aliens*. (Vendégek és idegenek.) The New Press, New York, 1999. 202 o.

Saskia Sassen nem történész, sőt még csak nem is a migrációs kutatás szakembere, hanem kritikai társadalomtudományt űző értelmiségi, aki a globalizációs folyamatok elemzése kapcsán jutott el a nemzetközi vándorlás témaköréig. Más szavakkal nem egy szakma lépcsőinek végigjárása révén vált nemzetközileg elismert migrációs szakemberré, hanem problémái és világlátása révén ütközött ebbe a „globális” témakörbe. Sőt mint bevezetőjében írja, megütközve vette Eric Hobsbawm azon kérdését, hogy megírná-e az elmúlt kétszáz év európai migrációjának történetét. Olvasva az így született könyvet, úgy tűnik, éppen ezen „furcsa” háttér és a kapcsolódó belső indíttatás teszi ezt a művet értékkessé és a népesedéstörténet művelőinek kötelező olvasmányává. A migráció valós történetét ugyanis aligha írhatja meg egy, a nemzeti intézményesült keretekben gondolkozó és általában kormányzatának vándorlási szakértőjeként tevékenykedő szociológus vagy történész, hiszen ő elsősorban a „nemzeti” népességbe „bevándorló” tömegekre fog koncentrálni. Ugyancsak elveszne a részletekben a mikroközösségeket tanulmányozó történész is, aki ugyan nagyon fontos észrevételeket tenne a vándorlók részletes forrásokban való megjelenéséről, de mit sem tudna mondani az állandóan felbukkanó és eltűnő idénymunkásokról, kézművesekről és „csavargókról”. És még ha lenne is mondanivalója, akkor is mindig hozzátenné, hogy ez csak erre a térségre igaz. A migráció világtörténetét csak a világrendszer egészében gondolkodó kutató képes vizsgálni. De miért is? Erre választ maga a könyv és a könyvben feltárt folyamatok adhatnak. Nézzük ezeket egy kicsit részletesebben.

Az ENSZ-szakértő és a London School of Economics-tól a University of Chicago-ig tanító Sassen elsősorban a globális városok hálózatának elemzőjeként és a kapcsolódó tőke-, munkaerő-mozgások szociológiai összefüggéseinek elemzőjeként vált ismertté. Fő területe a „nemzetállami kontroll” olyan elemzé-

se, amely a nemzetállamokat is aktorrá teszi a globalizációs folyamatokban. E téren a transznacionális migránsoknak is fontos szerepet szánt e történetekben, mégpedig vagy egy olyan menedzser elitként, amely ma már a városok belső szerkezetét is saját „globális” igényeinek tudja alávetni, vagy a globális üzlet szegény és többnyire illegálisan bevándorló „kiszolgáló” személyzeteként. Ezeket a tendenciákat főképp a bevándorló társadalomként ismert Amerikában lehet kimutatni, miközben e kérdések a háttérbe szorulnak olyan globalizációs „csomópontok” elemzése kapcsán mint az Európai Unió. Ebből ered Sassen azon igénye, hogy történetileg megvizsgálja, Európában mekkora szerepe volt az elmúlt háromszáz évben a munkaerő mozgásának, milyen szabályszerűségek voltak megfigyelhetők a munkaerő-vándorlásban, milyen folyamatok irányították azokat? És a kép mennyiben tér el az amerikai nagy vándorlási történethez képest? Mennyiben igaz, kérdezi Sassen, hogy Amerika a bevándorlás hazája, míg Európa a kivándorlás, a politikai és háborús menekültek világa? Milyen migrációs politikai leckék tanulhatók el Európa története kapcsán? Mi volt az egyes európai „nemzetállamok” szerepe? Mennyiben érvényesült a migránsok rasszizálása, amely, mint tudjuk az egyik legalapvetőbb szociológiai folyamat és diskurzus Amerikában, ahol mind a mai napig a bevándorlás története a rassz története? És nem utolsó sorban Sassen arra is rákérdez, hogy ezek az amerikai és európai folyamatok mennyiben függték össze egymással?

Sassen legfontosabb állítása az, hogy akárcsak Amerika, Európa is a bevándorlók és vándorlók hazája legalábbis a 18. századtól, azaz az európai népességrobbanás és a modern-koloniális rendszer megszilárdulásától. Ebben az időszakban rövid és hosszú távú migrációs minták keveredéseként hihetetlen tömegekben mozdultak meg az emberek Európán belül. És mozgásuk nemcsak az óceánon túlra irányult, hanem igen fontos migrációs utak alakultak ki keletnyugati és észak-déli irányokban. Olasz területekről nemcsak Amerika kapott bevándorlókat, hanem hasonlóan több milliós számban érkezett innen mezőgazdasági vagy ipari munkás Németországba és Franciaországba, amely utóbbi ország olasz bevándorlók révén tudott valamit javítani európai összehasonlításban hihetetlenül visszafogott népességnövekedési eredményein. Ugyancsak nagy jelentőséggel bírt az olasz bevándorlás Németországban is, ahol a 19. század végén még olasz szakszervezeti mozgalom is alakult a szervezkedni éppen nem túlságosan akaró olasz „vendégmunkások” között. Bár megjegyzendő, hogy ez utóbbi országban számbelileg nem az olasz migráns népesség jelentette a legfontosabb csoportot és különösen nem a politikai diskurzusok szintjén. E téren az első világháború előtti „keleti” bevándorlók sokkal nagyobb jelentőséggel bírtak, sőt úgy tűnik, hosszabb távon „megalapozták” a német birodalmi fóbiákat és hisztériákat, hogy Bibó István méltatlanul elfelejtett megközelítésére utaljunk. Ezen „zavaró” keletiek pedig nem mások voltak, mint a keleti „Auspolen” és „Ostjuden” csoportok, amelyek „elérték”, hogy külön törvények foglalkozzanak velük, vagy még pontosabban távozásukkal. A nem

porosz területeken élő lengyel agrár idénymunkásoknak ugyanis minden év végén el kellett hagyniuk Németország területét, hogy néhány hónap múlva visszatérhessenek kizsákmányoltatni magukat a szociálisan nem túlságosan érzékeny porosz nagybirtokosoktól, akik rengeteg „honos” agrármunkást vesztettek el a nyugati területekre, illetve az Amerikába irányuló kivándorlás során.

A lengyelekéhez hasonlóan keserű történet a 700 ezer főre tehető Ostjuden csoportok hányattatása is, akiket Németország egészen addig „tudott” befogadni, amíg tovább küldhette őket Amerikába. Jellemző, hogy a 19. század közepétől az első világháborúig beérkező 700 ezer főből körülbelül 70 ezer maradt Németországban. És itt nem a kelet-konstrukcióba (értsd orientalizmusba) ágyazott antiszemitizmus a legérdekesebb, bár fontos momentumként mutatja a főbia történeti folyamatosságát, hogy a náci egyik első törvénye az első világháború után bevándorol keleti zsidók megfosztása volt az állampolgárságtól. Hanem az a Sassen által nagyon finoman leírt migrációs rendszerbeli váltás, amely a felszínre hozta a fentihez hasonló kizárési reflexeket és az első világháború utáni nacionalista őrjöngést. Ugyanis Németország esetében jól nyomon követhető, hogy Észak-Amerika bezáródása hogyan vezetett el az addig „liberális” módon nem igen definiált állampolgárság aprólékos meghatározásához, illetve ezzel összefüggésben a határellenőrzés és az ehhez természetesen kapcsolódó nemzetállami kontroll megteremtéséhez. Tehát más szavakkal a transzatlanti migráció mint az európai kolonizációs „népességfelesleg” lecsapolása a 19. század végén megnehezült, és az 1920-as években szinte leállt legalábbis a korábbi szintekhez képest (National Quotas Act, 1924). És ez Európát is befelé fordította, illetve bezárkózóvá tette. Így alakult ki az első világháború után az a helyzet, amelyben, Sassen leírása szerint, a nemzetállam mint migrációs aktor aktív szerepet vállalt széles tömegek mozgatásában. Az első „etnikai tisztogatási” jelenet a Balkánon zajlott még az első világháború előtt, majd onnan tevődött át Európa más részeire. Magyar példáinkat e népességmozgatásra talán nem is kell felidézniük.

Ezen összefüggések feltárása után pedig már csak fél lépés, hogy meglássuk a kapitalista modern-koloniális rendszer migrációs történeti szociológiai összefüggéseit. Felsejlik ugyanis, hogy például a kelet-európai agrárnépesség „kitántorgása”, sőt a kelet-európai lakosságcsere-rémtörténet összefügg az afrikai rabszolgák több mint 10 milliós tömegének Atlanti-óceánon való áthurcolásával, illetve az indiai „kulik” és kínai bányamunkások vándorlásával, és kizárásával. Vagy más oldalról ugyanígy az angol, francia, belga társadalmi csoportok elvándorlása a gyarmati területekre szociológiailag összefügg a német telepesek kelet-európai megjelenésével. Ugyanis a transzatlanti migráció fentebb már említett lelassulásával, és a 19. század végi birodalmi mámorban a vérségi állampolgárság fogalmára építő Német Birodalom például a szó legszorosabb értelmében (az 1913-as állampolgársági törvényben) a közép-afrikai német gyarmati népesség jogállásához kötötte a kelet-európai „aussiedler” népcso-

portok állampolgári státuszát. Úgy tűnik tehát, hogy saját közvetlen környezetünk megértéséhez is túl kell lépünk az európai történelem ma már zavaróan szűkös fogalmi rendszerén, és ideje már a modern-koloniális világrendszer tükrében szemlélni magunkat. Nos, ebben a folyamatban segíthet Sassen könyve.

Melegh Attila